

BARNES RELIGIONSFRIHET I NORSK OG INTERNASJONAL RETT

Barns rett til eget valg av religion og til å utøve sin religion på
skolen

Kandidatnr: 206

Veileder: Ingvill Thorson Plesner

Leveringsfrist: 25. november 2004

Til sammen 17986 ord

06.12.2004

Innholdsfortegnelse

1	<u>INNLEDNING</u>	1
1.1	TEMA OG PROBLEMSTILLING	1
1.1.1	INNLEDNING	1
1.1.2	PROBLEMSTILLING	3
1.1.3	HENSIKT	4
1.2	AVGRENSNINGER	4
1.2.1	INNLEDNING	4
1.2.2	BARN	4
1.2.3	GRUNNSKOLEN	5
1.2.4	RELIGIONSUTØVELSE UTENFOR SKOLEN	5
1.2.5	GEOGRAFISK BEGRENSNING	6
1.3	BEGREPER/DEFINISJONER	6
1.4	OVERSIKT OVER OPPGAVEN	7
2	<u>RETTSKILDER OG METODE</u>	7
3	<u>RETTSGRUNNLAG</u>	10
3.1	TRINNHØYDEPROBLEMATIKK	10
3.2	INTERNASJONALE BESTEMMELSER	12
3.2.1	BARNEKONVENSJONEN	12
3.2.2	DEN EUROPEISKE MENNESKERETTIGHETSKONVENSJON	15
3.2.3	FNs KONVENSJON OM SIVILE OG POLITISKE RETTIGHETER	18
3.2.4	FNs KONVENSJON OM ØKONOMISKE, SOSIALE OG KULTURELLE RETTIGHETER	19
3.2.5	KONVENSJON MOT DISKRIMINERING I UNDERVISNING	20
3.2.6	BEGRENSNINGER AV RETTIGHETENE I DE INTERNASJONALE KONVENSJONENE	20
3.2.7	FNs ERKLÆRINGER	21
3.3	NASJONALE BESTEMMELSER	22
3.3.1	GRUNNLOVEN	22
3.3.2	LOV OM BARN OG FORELDRE	24
3.3.3	LOV OM DEN NORSKE KIRKE OG TROSSAMFUNNSLOVEN	25

3.3.4	HELLIGDAGSLOVGIVNING	26
3.3.5	OPPLÆRINGSLOVA	26
3.3.6	FORARBEIDER, FORSKRIFTER OG RUNDSKRIV	28
3.3.7	PRAKSIS	29
4	<u>RETTE TIL EGET VALG AV RELIGION OG LIVSSYN</u>	29
5	<u>RELIGIONSUTØVELSE I SKOLEN</u>	33
5.1	INNLEDNING	33
5.2	FRI TAKSPROBLEMATIKK	35
5.2.1	GENERELT	35
5.2.2	KRL	36
5.2.3	ANDRE DELER AV UNDERVISNINGEN	38
5.3	UTØVELSESSPØRSMÅL	40
5.3.1	GENERELT	40
5.3.2	RELIGIØSE HELLIGDAGER	40
5.3.3	MAT	43
5.3.4	BØNN	46
5.3.5	RELIGIØSE SYMBOLER	49
6	<u>KONKLUSJON</u>	51
	<u>LITTERATURLISTE</u>	53
	<u>KILDEHENVISNINGER</u>	55
	<u>VEDLEGG</u>	A

1 Innledning

1.1 Tema og problemstilling

1.1.1 Innledning

Menneskerettighetene har kommet mer på dagsordenen de siste årene, både i Norge og internasjonalt. Vi har fått en egen menneskerettighetslov i Norge¹, og menneskerettighetene blir oftere omtalt i media, i den politiske debatten og i skolen². Det har også vært flere dommer i Den europeiske menneskerettighetsdomstol (EMD) i Strasbourg med Norge som part. Ut fra dette kan vi anta at det generelle kunnskapsnivået om disse rettighetene stadig blir høyere blant folk. Respekten for et menneskes religion eller livssyn og dets rett til å uttrykke sin tro, er en viktig del av menneskerettighetene.

Religionsfrihet er et begrep som gir sterke assosiasjoner, både i positiv og negativ retning. Religionen er grunnsteinen i livet for svært mange mennesker³. Religion kan gi den enkelte håp, og motivere til engasjement for medmennesker. Religionsbaserte organisasjoner er involvert i fredskapende arbeid over hele verden. Organisasjonene påvirker også dagliglivet gjennom arbeid i lokalsamfunnene. Religion kan også misbrukes til å begrunne vold og undertrykkelse. Etter 11. september 2001 og den påfølgende krigen mot terror, har religionsbasert terrorisme og hellig krig igjen blitt en større del av dagsordenen. Mange forbinder religion med kvinneundertrykkelse og diktatur.

¹ Lov av 21. mai 1999 nr. 30 om styrking av menneskerettighetenes stilling i norsk rett (menneskerettsloven).

² Menneskerettigheter er gjennom L97 kommet tydeligere inn i skolens læreplaner, for eksempel i KRL og samfunnsfag.

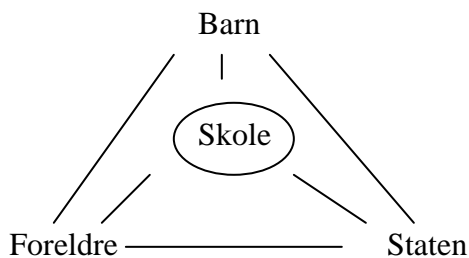
³ I Norge viser tall fra Statistisk Sentralbyrå at pr. 1. januar 2004 var 86% av den norske befolkningen medlemmer av Den norske kirke. 8,7% var medlemmer i tros- og livssynssamfunn som mottar statstilskudd.

Religioners rolle i enkeltmenneskers dagligliv og i samfunnet gjør et samspill mellom jus og religion nødvendig. Samspillet reiser prinsipielle rettslige spørsmål. I Norge har vi religionsfrihet, men hva inneværer det rent konkret? Religionens posisjon i dagliglivet er en viktig debatt; hva skal tillates på jobb, på skole og i det offentlige rom? Et annet spørsmål det må tas stilling til, er om alle religioner og livssyn, og alle utøvere av disse skal gis den samme frihet. Hva er eventuelt legitime grunner til å begrense religionsfriheten?

Det er mange syn på hva statens rolle bør være. Det største dilemmaet for staten i forbindelse med religion, er at religionsutøvelse ligger i grenselandet mellom det private og det offentlige. Selv om staten som lovgiver er bundet av prinsippet om religionsfrihet, kan det gis lover som regulerer friheten. Det må tas stilling til i hvor stor grad det er rettslig legitimt og hensiktsmessig å bruke juridiske midler til å regulere eller tilrettelegge for borgernes religionsutøvelse. Hva slags plikter staten har overfor borgerne må klargjøres. Har staten bare plikt til å ikke begrense eller gjøre inngrep i religionsfriheten, eller kan borgerne kreve at staten også aktivt legger til rette for religionsutøvelse?

Staten har hovedsakelig tre valg av måter å forholde seg til religionsfriheten på; den kan utstede forbud mot visse former for religionsutøvelse, den kan tilrettelegge for at alle borgere kan utøve sin religion eller den kan la være å vedta sentrale rettsregler, og la lokalsamfunn finne løsninger som passer best for dem.

Barns stilling i forhold til religionsfrihet er en annen utfordring. På den ene side er barna selvstendige rettssubjekter, med rett til medbestemmelse over eget liv. På den andre siden har foreldrene rett og plikt til å oppdra, beskytte og veilede barnet, inntil det når myndighetsalder. Selv om det er barnet som er religionsutøveren, har foreldrene en stor innflytelse på hvilken religion barnet tilhører, og hvor stor del av hverdagen religionen er for barnet. Myndighetene har også innflytelse på det enkelte barns liv, blant annet gjennom lovverket, der det settes krav til barns hverdag. Barns skolehverdag er altså formet både av staten gjennom læreren og skolen, av foreldrenes innflytelse og kontakt med skolen, og av barnet selv. Det forutsettes en viss grad av samhandling mellom foreldre, staten og barnet. Dette kan illustreres slik:

Sammen med andre barn som enten har samme eller en annen religion eller livssyn, skal barnet lære og utvikle seg. Skolen skal også gi barnet informasjon om forskjellige religioner og livssyn, deres skikker og kjennetegn. Foreldrene ønsker naturlig nok en viss oversikt over og innflytelse på hva barna lærer. Denne balansegangen mellom hensynet til barnets selvstendighet, foreldrenes ønsker og statens ansvar, skaper utfordringer for alle parter.

1.1.2 Problemstilling

Mitt utgangspunkt er spørsmålet om i hvilken grad barn har rett og mulighet i praksis til å utøve sin religion i hverdagen. Barns hverdag er spredd over flere arenaer, så jeg har valgt å konsentrere meg om et av de første skjæringspunktene mellom barnas privatliv og det offentlige; skolen. Hvilke rettsregler finnes det om barns rett til å utøve sin religion i skoletiden, og hvilke muligheter har barna i praksis? Kan barn få fritak fra å delta i religiøse aktiviteter som ikke er en del av barnets egen religion eller livssyn, og eventuelt hvordan? Hva slags retningslinjer er gitt gjennom forvaltningen, og hva gjøres i praksis ved skolene?

Å kunne velge sin egen religion eller livssyn er en vesentlig del av religionsfriheten. Har barn denne retten? Barn har vanligvis begrensede rettigheter i forhold til voksne, men gjelder det også for religions- og livssynsvalg? Øker barnets innflytelse på disse spørsmålene med dets alder og utvikling?

Videre vil jeg vurdere norsk rett og praksis opp mot de internasjonale reglene Norge har forpliktet seg til å følge. Er det rettstomme rom der det er behov for flere rettsregler og/eller retningslinjer fra det offentlige til skolene? Er juridiske midler den beste

løsningen, eller bør deler av eller hele dette området overlates til lokale myndigheters skjønn, selv om det ikke garanterer likhet landet over?

1.1.3 Hensikt

Jeg vil først og fremst kartlegge hvilke rettigheter barn har de jure og de facto om valg av religion og deres selvstendige rett til å utøve sin religion. Oppgaven sikter også mot å kartlegge noen av de rettslige dilemmaer og praktiske utfordringer som knytter seg til gjennomføring av disse rettighetene. Samspeillet mellom skolen og familien, og mellom jus og religion skaper utfordringer for alle parter. Foreldrenes rettigheter skal respekteres, samtidig som barna selv skal gis større mulighet til å velge, jo eldre de blir. Skolenes faglige og økonomiske muligheter til å tilrettelegge for religionsutøvelse varierer, og det samme gjør behovet. Gjennom spørsmål til noen rektorer vil jeg se hvordan reglene fortolkes i praksis.

1.2 Avgrensninger

1.2.1 Innledning

Barns rett til religions- og livssynsfrihet og til å utøve sin religion, favner vidt. I denne oppgaven vil jeg bare ta for meg et begrenset område. Jeg har valgt å avgrense oppgaven etter barnas alder, til en arena i deres hverdag; grunnskolen, og geografisk til Norge.

1.2.2 Barn

I juridisk forstand regnes alle mindreårige⁴ i Norge som barn, jfr. lov av 22. april 1927 nr. 3 om vergemål for umyndige § 1 andre ledd. Den fysiske og mentale forskjellen på mellom yngre og eldre barn er ganske store. Barn under skolealder vil i praksis være for umodne til å ha et eget bevisst forhold til religion. Hvilken religion de tilhører og lærer om, vil i stor grad bli bestemt av foreldrene/vergene. Barn som går i barnehage, vil nok møte barn med andre religioner tidlig, men ikke alle barn går i barnehage. Å formelt

⁴ Alle under 18 år er i denne sammenheng omfattet av begrepet ”mindreårige”.

lære om andre religioner og livssyn, gjør barnet først på skolen. Av disse grunner avgrenser jeg oppgaven mot barn i barnehagealder.

1.2.3 Grunnskolen

Det finnes både offentlige og private grunnskoler og videregående skoler i Norge. Jeg vil konsentrere meg om den offentlige grunnskolen (1.-10. klasse). Etter lov av 4. juli 2003 nr. 84 om frittstående skoler (friskoleloven) § 1-1, kan det opprettes frittstående skoler av religiøse og/eller etiske grunner, eller med et faglig-pedagogisk alternativ. Jeg avgrenser mot friskoler som er opprettet og blir drevet basert på religiøse eller etiske grunner. Etter friskoleloven § 3-12 kan det ikke gis fritak fra religiøse aktiviteter ved disse skolene. Elever ved skoler med et religiøst/etisk grunnlag, har etter eget og/eller foreldrenes valg, en begrenset mulighet til å utøve en religion som ikke er den skolen er basert på.

Elever på videregående skoler har som oftest fylt 16 år. De har rett til å velge både utdanning og religion eller livssyn selv⁵. Elever har bare rett og plikt til grunnskoleopplæring, jfr. lov av 17. juli 1998 nr. 61 om grunnskolen og den videregående opplæringa (opplæringslova) § 3-1. Staten har dermed bare plikt til å tilby og påse at barn får grunnskoleopplæring. Det oppstår derfor flest utfordringer og dilemmaer av menneskerettslig art i grunnskolen⁶. Siden elever i videregående skole står mye friere til å velge hvor, hva slags og om de vil ta en utdanning, kan de selv ta bevisste valg i forhold til å kombinere skolegang og religionsutøvelse. Av disse grunner avgrenser jeg mot den videregående skole.

1.2.4 Religionsutøvelse utenfor skolen

Barn deler hjemmet sitt med foreldre/verger, og ofte med ett eller flere søsken. Det varierer hvordan og i hvilken grad forskjellige familier praktiserer sin religion eller livssyn. Den statlige reguleringen av retten til religionsutøvelse er svært liten. Den europeiske menneskerettskonvensjon (EMK) art. 8 slår fast at privatlivet og familielivet skal respekteres. Norge har heller ingen lovbestemmelser som direkte setter rammer for

⁵ Jfr. kapittel 4.

religionsutøvelse i hjemmet, verken for barn eller voksne. Tanken om ”privatlivets fred” er kjent av de fleste, og er i utgangspunktet en del av den allmenne rettsfølelse.

Likevel er ikke religionsfriheten i hjemmet uten grenser. Lovverket setter indirekte grenser for hva som er akseptabelt i et privat hjem, gjennom for eksempel straffelovgivningen, barnevernslovgivningen eller foreldrenes omsorgsplikt. Jeg går ikke nærmere inn på spørsmålene om religionsutøvelse i hjemmet i oppgaven.

Svært mange barn er med i idrettslag eller andre organiserte aktiviteter på fritiden. Disse kan være organisert på religiøst grunnlag eller uten tilknytning til religioner og livssyn. Ved deltagelse på fritidsaktiviteter, kan det tenkes at barnas religionsfrihet begrenses⁷. Jeg går ikke inn på dette i oppgaven.

Barn kan begynne med deltidsjobber fra de er 13 år, jfr. lov av 4. februar 1877 nr. 4 om arbeidervern og arbeidsmiljø m.v. § 34 og § 35. Avveiningen mellom arbeidstakers religionsfrihet og arbeidsgivers rett til å styre og organisere arbeidet går jeg ikke inn på i oppgaven.

1.2.5 Geografisk begrensning

Jeg vil hovedsakelig konsentrere meg om barns skolehverdag i Norge. Omfanget av oppgaven er ikke egnet for en dyptgående komparativ framstilling av flere land. Det internasjonale aspektet ved oppgaven består av reglene i konvensjoner Norge har forpliktet seg til å følge.

1.3 Begreper/definisjoner

”Skole”

I oppgaven omfatter begrepet ”skole” offentlige barne- og ungdomsskoler.

⁶ Jfr. punkt 1.1.1

⁷ Aftenposten hadde i november 2003 en artikkel om en jente som ble nektet å spille kamper med sitt håndballag fordi hun bar hijab, Strandbu 2004. Etter publisiteten rundt denne hendelsen, sendte Norges fotballforbund ut beskjed om at jenter skulle få spille med eller uten hijab både på trening og kamper.

”Religion og livssyn”

Det er ingen offisiell definisjon av begrepet ”religion og livssyn” i internasjonale konvensjoner, eller i nasjonal rett. Dommer i EMD og avgjørelser i Den europeiske menneskerettskommisjon antyder at begrepet religion og livssyn (”religion or belief”) favner vidt⁸. I *Kokkinakis v. Hellas* slås det fast at religions- og livssynsfriheten omfatter enhver form for livssyn, det vil si både religiøs, ateistisk og agnostisk overbevisning⁹, samt praksis knyttet til en slik overbevisning. Det beror på en konkret vurdering om en oppfatning anses som en religion eller et livssyn. Begrepene religion og livssyn overlapper delvis hverandre¹⁰. En religion kan være et livssyn, men et livssyn kan også være noe mer og noe annet enn en religion. Jeg vil legge hovedvekt på ”religion”, men oppgaven omfatter også sekulære livssyn. Det er utøvelsen av sin overbevisning, enten dette er en religion eller et livssyn, som skaper de rettslige spørsmålene. I det følgende vil jeg derfor med begrepet ”religionsfrihet” også sikte til livssynsdimensjonen, herunder sekulære livssyn.

1.4 Oversikt over oppgaven

Jeg vil først gi en kort oversikt over rettskildefaktorene og metoden (kapittel 2) som er brukt i oppgaven. I kapittel 3 vil jeg ta for meg det rettslige grunnlaget for barns rett til valg av religion og religionsutøvelse. Så vil jeg redegjøre nærmere for retten til eget valg av religion i kapittel 4. Kapittel 5 tar for seg religionsutøvelsen i skolen; først retten til fritak, deretter på retten til utøvelse i noen konkrete situasjoner.

2 Rettskilder og metode

Jeg vil i hovedsak ha en deskriptiv tilnærming til emnet. Jeg vil se på hvordan barns religionsfrihet generelt, og deres rett til eget valg av religion og rett til utøvelse av denne

⁸ Jfr. *X and Church of Scientology v. Sverige* om scientologi, *Arrwosmith v. Storbritannia* om pasifisme og *Angelini v. Sverige* om ateisme. Også *General Comment No. 22* første avsnitt.

⁹ Møse 2002.

¹⁰ Aadnanes 1992

spesielt, defineres etter internasjonal og norsk rett, samt i praksis i Norge. Den normative vurderingen vil bestå i å holde norsk rett og praksis opp mot de internasjonale bestemmelser på området.

I arbeidet med oppgaven har jeg brukt en rekke norske og internasjonale rettskildefaktorer. Av lovstoff har jeg gjennomgått norske lover og forskrifter, samt internasjonale konvensjoner, med hovedvekt på barnekonvensjonen, Den europeiske menneskerettighetskonvensjon og Konvensjonen om sivile og politiske rettigheter. Disse redegjør jeg nærmere for i kapittel 3. Jeg har også sett på to av FNs erklæringer, såkalt ”soft law”¹¹. I tillegg har jeg brukt FNs menneskerettighetskomités General Comment No. 22¹² om tolkningen av art. 18 i konvensjonen om sivile og politiske rettigheter, og Communication No. 1155/2003 om KRL-saken.¹³

Av rettspraksis har jeg sett på både dommer fra Norge og internasjonale domstoler. Det er få dommer som direkte berører oppgavens tema, så rettspraksis har vært et moment til å tolke andre rettskildefaktorer og anvende prinsipper uttrykt i dommene, på de spørsmål jeg tar opp her.

Det er begrenset med forarbeider til de internasjonale konvensjonene. Av norske forarbeider har jeg sett på forarbeidene til opplæringslova, med endringslover. Det er også gitt to rundskriv om gjennomføring av fritaksretten fra religiøse aktiviteter på skolene, som belyser de sentrale myndighetenes tolkning av bestemmelsene i opplæringslova.

Jeg har lest en del juridisk litteratur om religionsfrihet generelt og rett til utøvelse spesielt, skrevet av både norske og utenlandske forfattere. Litteraturen har vært min hovedkilde til å belyse tolkningen av de aktuelle bestemmelsene, blant annet ved at den

¹¹ ”Soft law” er internasjonale dokumenter som ikke er juridisk bindende, men ofte uttrykker prinsipper og mål som statene skal jobbe for å oppnå. Siden de ikke er bindende, er det ofte lettere å få stater med på erklæringer, enn på juridisk bindende konvensjoner. Andenæs 1998

¹² Denne ble utarbeidet av komiteen etter at konvensjonen ble vedtatt, og er ikke juridisk bindende for konvensjonspartene. Den er et uttrykk for hvordan komiteen tolker art. 18, og den gir en antydning om hvordan komiteen vil vurdere klager i fremtiden.

¹³ Jfr. punkt. 5.2

henviser til aktuell rettspraksis. Jeg har også studert avisartikler og leserinnlegg om temaet i en norsk sammenheng, for å se foreldres, myndigheters og tros- og livssynssamfunns meninger om disse spørsmålene.

I tillegg har jeg innhentet data om hvordan noen skoler i praksis forholder seg til de konkrete spørsmålene som oppstår rundt barns religionsfrihet i skoledagen. Dette er både for å belyse praksis og for å kunne foreta en vurdering om det er behov for nye rettsregler eller sentrale retningslinjer på området. Omfanget av oppgaven og den begrensede tid til rådighet har ikke gjort det mulig å foreta en grundig undersøkelse av dette. Jeg har derfor valgt en kvalitativ tilnærming, med undersøkelser på noen få skoler. Rektor ved skolene har svart på et spørreskjema om religionsutøvelse, med spørsmål om hvordan skolen håndterer noen konkrete situasjoner, som symbolbruk, matregler og fritaksspørsmål¹⁴. Svarene vil vise eksempler på lokale løsninger. Siden antallet skoler jeg har undersøkt er svært begrenset, vil resultatene ikke være representative for alle norske skoler. De viser kun variasjoner.

Jeg har valgt skoler i Oslo. Ut fra en hypotese om at et stort antall elever med fremmedspråklig bakgrunn gir større sjanse for en livssynspluralistisk skole, foretok jeg et første utvalg av ti skoler, med både ungdoms- og barnetrinnet representert. Opplysninger om andelen elever med fremmedspråklig bakgrunn fant jeg i grunnskolens statistikkbank¹⁵. Etter å ha undersøkt internettsidene til skolene (der det var noen), valgte jeg ut fem av dem, ut fra hensyn til spredt beliggenhet, og kontaktet rektorene. Etter å ha sendt spørreskjema til ytterligere tre skoler, fikk jeg til sammen svar fra to av skolene (skole 1 og 2).

Rektorene som har svart, fikk både før og etter å ha svar på spørreskjemaet, løfte om anonymitet, siden dette er vanskelige spørsmål og skolene ikke har sentrale retningslinjer på mye av dette området¹⁶.

¹⁴ Spørreskjemaet er lagt ved oppgaven. Jfr. kapittel 5.

¹⁵ <http://www.wis.no/gsi/> Dette er Norges offisielle oversikt over grunnskoleutdanning.

¹⁶ Dette er også i tråd med forskningsetiske retningslinjer gitt av De nasjonale forskningsetiske komiteer.

3 Rettsgrunnlag

3.1 Trinnhøydeproblematikk

En rekke internasjonale konvensjoner og nasjonale lover har regler om religions- og livssynsfrihet. De internasjonale konvensjonene er ikke automatisk en del av den nasjonale rett. I land som følger det dualistiske prinsipp, anses internasjonal rett og nasjonal rett som to separate rettssystemer, der internasjonal rett ikke automatisk er en del av nasjonal rett¹⁷. Ved motstrid mellom nasjonale regler og konvensjoner, vil den nasjonale regelen gå foran. For at internasjonale konvensjoner skal kunne anvendes i det nasjonale rettssystemet, må konvensjonene enten inkorporeres eller transformeres¹⁸ til nasjonal rett.

Norge har et dualistisk system med modifikasjoner¹⁹. Noen lover har bestemmelser om at loven gjelder ”med de begrensninger” som følger av internasjonal rett²⁰. I tillegg gjelder det et *presumpsjonsprinsipp* i norsk rett; den nasjonale retten tolkes med den formodning at den er i samsvar med folkeretten. Det vil si at internasjonale konvensjoner som ikke er gjort til norsk lov, fortsatt er aktuelle som tolkningsprinsipper for de norske lovbestemmelsene²¹.

Det er en del internasjonale konvensjoner som er inkorporert i norsk rett, jfr. Grunnloven § 110c og menneskerettsloven § 2. Disse skal regnes som norsk lov. Det vil si at reglene kan påberopes i rettssaker og saksbehandling. Hva skjer da hvis det oppstår motstrid mellom menneskerettighetsbestemmelsene og andre lover? Hvilken regel må vike? Prinsippet om *lex superior* bestemmer at regler av høyere rang går foran regler av lavere rang. Formelle lover står i dette hierarkiet bare tilbake for Grunnloven.

¹⁷ Land som følger det monistiske prinsipp har ikke noe skille mellom internasjonal og nasjonal rett. Juridisk bindende internasjonale konvensjoner blir automatisk en del av landets nasjonale rett.

¹⁸ Ved inkorporasjon blir det i nasjonal lov henvisning til at en internasjonal konvensjon skal være en del av nasjonal rett. Menneskerettsloven § 2 er et eksempel på dette. Ved transformasjon gjengis konvensjonsbestemmelsene i en nasjonal lov, og blir dermed en del av nasjonal rett.

¹⁹ Andenæs 1998

²⁰ Straffeloven § 1 og tvistemålsloven § 36 a er eksempler på dette.

²¹ Andenæs 1998

Menneskerettsloven § 3²² gir konvensjonene som er inkorporert gjennom loven, forrang for andre lovbestemmelser i tilfelle motstrid. Konvensjonsbestemmelsene er altså gitt et slags eget trinn i hierarkiet, mellom Grunnloven og formelle lover.

Med så mange bestemmelser om religionsfrihet i forskjellige konvensjoner, kommer det an på den konkrete sak hvilken bestemmelse som anvendes. Selvsagt kan et krav bygges på flere bestemmelser. I forhold til saker om barn, vil Konvensjonen om barns rettigheter fra 1989 være *lex specialis*. Prinsippet bestemmer at en spesiallov, som konvensjonen om barns rettigheter, går foran en generell lov, som EMK. Norske domstoler kan i slike saker bygge sin dom først og fremst på barnekonvensjonen. Dersom en privat part ønsker å ta sin sak til en overnasjonal domstol som EMD, forholder det seg noe annerledes. Siden håndhevelsessystemet etter barnekonvensjonen ikke omfatter domstolsadgang, må kravet bygges på bestemmelser i konvensjonen som den aktuelle domstol skal opprettholde. Det vil si at saker ført for EMD, må bygge på krav etter EMK. Saker som er klaget inn for FNs menneskerettighetskomité, må bygges på krav etter FNs konvensjon om sivile og politiske rettigheter.

Det tredje motstridsprinsippet, *lex posterior*, bestemmer at en nyere lov går foran en eldre. En ny lov som gir bestemmelser i strid med menneskerettighetskonvensjonene, vil etter dette prinsippet ha forrang. Menneskerettsloven § 3 fastsetter et unntak fra *lex posterior*-prinsippet; menneskerettighetskonvensjonene skal ha forrang framfor annen norsk lov ved motstrid. På grunn av presumpsjonsprinsippet og Grunnloven § 110c, er det lagt visse begrensninger på Stortinget mot å gi nyere lover direkte i strid med menneskerettighetsprinsippene, men Stortinget kan selvsagt oppheve § 110 c²³ og menneskerettsloven.

Da menneskerettighetsloven ble vedtatt, gjaldt den EMK med protokoller, ØSK og SP. Barnekonvensjonen ble tilføyd i 2003. Det følger av dette at en gjennomgang av bestemmelser om barns religionsfrihet etter disse fire internasjonale konvensjonene samtidig er en gjennomgang av norsk rett.

²² Jfr. punkt 3.3.2. EØS-loven av 27. november 1992 nr. 109 § 2 har en tilsvarende bestemmelse, der regler i lov og forskrift som skal fremme EØS-avtalen, går foran andre regler ved motstrid.

²³ Med kvalifisert flertall, jfr. Grunnloven § 112

3.2 Internasjonale bestemmelser

Jeg vil først gå gjennom internasjonale konvensjoner og deretter nasjonale lover og regler som har bestemmelser om religionsfrihet. Hvilke bestemmelser finnes av betydning for barns rett til religionsfrihet?

3.2.1 Barnekonvensjonen

FNs "Convention on the Rights of the Child" av 20. november 1989 ble ratifisert av Norge i 1991. I lov av 1. august 2003 nr. 86 ble konvensjonen inkorporert som norsk lov, gjennom menneskerettsloven § 2 fjerde ledd. Det er flere bestemmelser som er aktuelle.

Artikkel 3 slår fast prinsippet om barnets beste. Komiteen for barns rettigheter, opprettet i samsvar med artikkel 43, har lagt til grunn at art. 3 er et tolkningsprinsipp og at resten av barnekonvensjonen må tolkes i samsvar med prinsippet²⁴.

Artikkel 12 pålegger staten å garantere for at barn som er i stand til å danne egne synspunkter, skal ha rett til å bli hørt i alle saker som angår dem, og at det skal legges vekt på disse synspunktene etter barnets alder og modenhet. Dette skal særlig gjelde i rettslig og administrativ saksbehandling som gjelder barnet. Barnet kan enten uttale seg direkte, eller gjennom en representant eller et egnet myndighetsorgan. Når barnet uttaler seg, skal det skje i samsvar med landets saksbehandlingsregler.

Det er ingen oversikt i barnekonvensjonen om når en sak angår et barn, når det er i stand til å danne egne synspunkter eller når det er modent nok til at disse synspunktene skal tillegges vekt. Det må foretas en skjønnsmessig vurdering av dette, med individuelle hensyn; det er stor forskjell på barns modenhet. Generelt kan man anta at barn under skolealder regnes som for unge til å danne egne klare meninger. Det kan selvsagt tenkes unntak. Barn i skolealder må generelt regnes som gamle nok til å uttrykke meninger og bli hørt.

Artikkel 13 gir barn rett til ytringsfrihet. Barnet skal fritt kunne søke, motta eller utbre informasjon og ideer av alle slag. Barnet kan selv velge form og medium for ytringene.

²⁴ Verhellen 1994. Det gjelder også artiklene 2, 6 og 12.

I forhold til skolen, er det aktuelt for barnet å bruke klasseråd og elevråd til å uttrykke meninger og gi andre informasjon, men friheten er slett ikke begrenset til dette. Barn kan uttrykke seg overfor lærere og andre elever på skolen, og motta eller spre informasjon i timer eller friminutt. Barn kan også benytte ytringsfriheten til å uttrykke sin religion eller livssyn. Samtidig kan barnet innhente og spre informasjon om egen og andres religioner, livssyn, tradisjoner og ritualer.

En stor del av religionsutøvelse vil ta form av ytringer. Det er ingen klar grense mellom rettigheter etter artikkel 13 og artikkel 14.

Artikkel 14 beskytter barnets rett til tanke-, samvittighets- og religionsfrihet.

Artikkelen er delt i tre. Første ledd pålegger staten å respektere barnets rett. Tanke- og samvittighetsfriheten omfatter barnets rett til å tenke hva det vil om hvem det vil, og til å handle i samsvar med sin samvittighet. Barnet gis altså rett til å drømme, fantasere, resonnere, kritisere, rose og dikte helt fritt. Ingen har rett til å gripe inn overfor barnets tanker²⁵. Samvittighetsfrihet vil si at barnet selv kan forme sin mening om rett og galt, alene eller etter andres veiledning. Barnets rett omfatter også å handle etter egen moral.

Religions- og livssynsfriheten omfatter både barnets rett til å ha eller ikke ha en religion eller livssyn, og til å utøve eller endre denne. En religion eller et livssyn består av både en indre og en ytre dimensjon. Den interne dimensjonen er det svært vanskelig å begrense annet enn gjennom målrettet hjernevasking. Retten utøves gjennom barnets tanker og tro. Dette utvikles i et samspill mellom barnet og den ytre påvirkning fra foreldre og omgivelser. Når barnet først har sin overbevisning, er den en del av barnets sinn, og kan påvirkes, men ikke bli utsatt for direkte inngrep og begrensninger.

Den ytre manifestasjonen av religions- og livssynsfrihet skjer gjennom barnets handlinger og visuelle uttrykk for å utøve sin religion eller livssyn. Religions- og livssynsutøvelse kan ha form som ritualer, religiøse skikker, bruk av religiøse symboler eller gjennom deltakelse i religions- eller livssynsundervisning. Dette kan skje sammen med andre eller alene. Det betyr at barnets rett til religionsutøvelse er beskyttet også når

²⁵ I forhold til oppdragelse kan voksne ønske å føre barns tanker inn på andre spor. Dette må gjøres gjennom veiledning og eksempler, ikke gjennom tvang, jfr. art. 14 andre ledd.

det ikke er andre som deler samme religion eller livssyn på samme sted, noe som lett kan forekomme på skolen.

Barnets rett til å endre religion er ikke eksplisitt uttrykt eller spesifisert²⁶. Hvilken alder barnet må ha for å selv endre religion, og om dette skal skje på barnets initiativ eller bare i samsvar med foreldrenes ønske og råd, beror på hvordan staten tolker art. 14. Retten må også sees i sammenheng med art. 14 andre ledd og de andre sidene ved barnets religionsfrihet.

Andre ledd pålegger staten å respektere foreldrenes rett og plikt til å veilede barnet i å utøve sin tanke-, samvittighets- og religionsfrihet. Dette må sees i samsvar med foreldrenes ansvar for å oppdra barnet, jfr. artikkel 18. Foreldrenes rett til å veilede barn vil naturlig nok sterkt påvirke barnets valg av religion eller livssyn, og i hvor stor grad barnet utøver sin overbevisning. Veiledningen skal ta hensyn til barnets alder. Det vil si at mens foreldre kan ta de fleste avgjørelser for barna mens de er små, skal barnet selv gradvis gis mer innflytelse og mulighet til selv å bestemme over sin religion. Veiledningsplikten omfatter også å lære barnet om deres rett til tanke-, samvittighets- og religionsfrihet.

Artikkel 14 tredje ledd gjelder legitime begrensninger av religionsfriheten²⁷.

Flere av statene som har ratifisert barnekonvensjonen, har reservert seg mot artikkel 14. Det innebærer at barn i disse statene er underlagt statens lovgivning om religion, og foreldrenes valg av religion eller livssyn. Det begrenser både muligheten for barn til å ha og utøve andre religioner enn den/de staten og foreldrene godkjenner, og til å endre religion og livssyn etter eget valg. Retten til å selv endre religion vil da vanligvis inntre først ved myndighetsalder.

Artikkel 15 beskytter barnets organisasjonsfrihet og retten til å delta i fredelige forsamlinger. Dette kan gjelde barnets rett til å tilhøre religions- og livssynssamfunn, og

²⁶ I et tidligere utkast til barnekonvensjonen, inneholdt teksten til art. 14 barns rett til å endre religion etter eget valg. Dette var for kontroversielt for flere av partene, og ble strøket, jfr. Altson og Steiner 2000.

²⁷ Jfr. punkt 3.2.6

delta på religiøse seremonier, høytidsfeiringer og andre aktiviteter sammen med andre av samme tro. Denne retten må sees i sammenheng med foreldrenes veiledningsrett, jfr. art. 14.

Artikkel 42 i barnekonvensjonen gir ikke barnet noen rettigheter, men pålegger staten å gjøre konvensjonens innhold kjent for både voksne og barn. Det skal tas aktive skritt; staten kan ikke bare gjøre informasjonen tilgjengelig for dem som leter etter den. I grunnskolen skal barna lære om barnekonvensjonen²⁸. Til tross for dette, er det nok Jon Blund i ”Jul i Skomakergata” mange barn og unge tenker på når noen snakker om barns rettigheter²⁹ i Norge. Informasjon om disse rettighetene er nødvendig for at barn og foreldre skal kunne forholde seg til dem. FNs barnekomité gir generelle anbefalinger med forslag til hvordan statene kan oppfylle sitt ansvar etter konvensjonen. Norge har to ganger fått anbefalinger om å øke opplæringen om barnekonvensjonen, ikke bare overfor barn, men også overfor voksne som jobber med eller for barn. Prosjektene ”Barn i Fokus” (1999-2000) og ”Livet under 18” (2002) ble satt i gang i Norge for å utbedre barns kunnskap om og medvirkning til rapportering etter barnekonvensjonen³⁰.

Kontrollsystemet etter barnekonvensjonen baserer seg på statsrapportering til FNs komité for barnets rettigheter, jfr. barnekonvensjonen art. 44. Norge har sendt tre rapporter, den siste i april 2003.

3.2.2 Den europeiske menneskerettighetskonvensjon

Konvensjon om beskyttelse av menneskerettighetene og de grunnleggende friheter (EMK) ble vedtatt 4. november 1950 og ratifisert av Norge i 1953. Norge har også ratifisert første protokoll (P1) til konvensjonen³¹. EMK er inkorporert som norsk lov

²⁸ Barnekonvensjonen er en del av læreplanen i samfunnskunnskap for 7. klasse.

²⁹ Jon Blund-dukkefilmene er ikke en gang bygget på barnekonvensjonen, men på Verdenserklæringen om barns rettigheter fra 1959. Denne erklæringen er en forløper for barnekonvensjonen, men er ikke juridisk bindende for statene. Den ble vedtatt enstemmig av de da 78 medlemmene av FNs General Assembly, og antas derfor å ha større autoritet enn annen ”soft law”, jfr. Verhellen 1994.

³⁰ Norges tredje rapport til FNs komité for barnets rettigheter 2003.

³¹ Det er i alt 13 protokoller. Nr. 10, 12 og 13 er ikke i kraft for Norge. De andre har Norge ratifisert.

gjennom menneskerettsloven § 2. EMK med første tilleggsprotokoll inneholder flere bestemmelser med betydning for barns og foreldres rett til religionsfrihet.

Artikkel 9 fastsetter retten til tanke-, samvittighets- og religionsfrihet³². Det omfatter både retten til å ha eller ikke ha en religion eller livssyn. Retten til å endre religion er eksplisitt slått fast, i motsetning til barnekonvensjonen art. 14. I tillegg er retten til å utøve sin religion beskyttet. Begrepet ”religion og livssyn” favner vidt³³. Enhver form for livssyn omfattes, enten det er religiøs, ateistisk eller agnostisk overbevisning, jfr. *Kokkinakis v. Hellas*. Det beror på en konkret vurdering om en bestemt oppfatning faller inn under begrepet.

Den indre overbevisning kan statene ikke påvirke. Art. 9 forutsetter at den indre friheten er absolutt. Det er retten til å handle i samsvar med sin overbevisning, den ytre manifestasjon av en persons religion eller livssyn, som statene kan gripe inn i. Statene har plikt til å respektere retten til utøvelse³⁴. Selv om art. 9 beskytter retten til å utøve sin religion eller tro, er ikke alle handlinger omfattet. Et minstekrav er at handlingen motiveres ut fra den aktuelle religionen.

Retten til å utøve sin religion kan skje gjennom ”tilbedelse, undervisning, praksis og etterlevelse”. Listen er ikke uttømmende. Både grupper og enkeltindivider er beskyttet. Utøvelse kan skje gjennom møter og ritualer, gjennom religionsopplæring eller å praktisere religionens prinsipper i dagliglivet. Avhengig av hvilken religion en person tilhører, kan det være vanskelig eller meget enkelt å se tegn til religiøs etterlevelse. Det er et subjektivt mål når en person handler i samsvar med sin religion.

P1 artikkel 2 fastsetter retten til utdanning. Alle har etter art. 2 første ledd rett til utdanning. Det må i alle fall omfatte grunntdanning³⁵. Når staten påtar seg ”funksjoner” i ”utdanning og undervisning”, skal dette skje med respekt for foreldrenes

³² Andre verdensdeler har tilsvarende bestemmelser, jfr. American Convention on Human Rights artikkel 12, og African Charter of Human and Peoples' Rights artikkel 8.

³³ Jfr. punkt 1.3

³⁴ Jfr. punkt 3.2.6

³⁵ Jfr. *Den belgiske språksaken og Campbell and Cosans v. Storbritannia*

rett til å sørge for at deres barns utdanning og undervisning skjer i samsvar med foreldrenes religiøse og filosofiske overbevisning. Statens ”funksjoner” henviser til alle aspekter fra statens hold i forhold til utdanning; som lovgiver, utbygger av skolebygg og i selve undervisningen gjennom lærerne.

Hva respekten skal bestå i, kan variere. Staten skal sørge for at foreldre kan skjerme sine barn fra uønsket påvirkning i skolen, og at barna ikke står uten utdanningsmuligheter selv om foreldrene ikke ønsker å benytte det offentlig skoletilbud, for eksempler gjennom å tillate at privatskoler opprettes. EMD har ikke funnet at staten plikter å betale for alternativ religionsundervisning³⁶, men religionsfriheten til barn og foreldre som ikke har råd til å betale for privatskoleplass, skal også respekteres. At staten har en viss plikt til å sørge for fritaksmuligheter, kan utledes fra *Kjeldsen, Busk Madsen og Pedersen v. Danmark*; staten skal beskytte muligheten for pluralisme i undervisningen³⁷.

Som barnekonvensjonen, har EMK en del andre bestemmelser som indirekte beskytter religionsfriheten. Artikkel 8 gjelder retten til respekt for privat- og familieliv. Etter denne bestemmelsen, kan barn holde sin religionsutøvelse som en privatsak, og ikke opplyse skole eller andre om sin religions-/livssynstilhørighet. Artikkel 10 om ytringsfrihet overlapper til dels artikkel 9, siden en del av religionsutøvelse skjer gjennom ytringer. Som barnekonvensjonenes art. 15, kan EMK art. 11 om forsamlings- og foreningsfrihet beskytte barns rett til å tilhøre religions- og livssynssamfunn, og til å delta i religiøse seremonier, feiringer og aktiviteter. EMK art. 14 forbyr diskriminering overfor borgerne når staten skal sikre rettighetene konvensjonen garanterer.

Andre artikler kan også være aktuelle, avhengig av den konkrete situasjonen. EMD benytter et *lex specialis* – prinsipp; domstolen fokuserer på en artikkel som den mest relevante i en konkret sak, selv om saken faller inn under flere artikler³⁸. Dette er

³⁶ Det er ingen dommer direkte om dette, jfr. Hamilton 1995. EMD har vært uvillig til å overprøve statens avgjørelser om tilrettelegging, og har dermed ikke skapt noen stor positiv rett for borgerne, jfr. Evans 2001.

³⁷ Hamilton 1995

³⁸ Evans 2001. Et eksempel på dette er *Riera Blume v. Spania* der det ble konstatert brudd på art. 5 (1), og et eventuelt brudd på art. 9 ble derfor ikke vurdert.

praktisk for domstolen, men en konsekvens kan være at EMD i enkelte saker unngår å ta direkte stilling til art. 9 – brudd.

Kontrollsystemet etter EMK er statsklage og individklage, jfr. art. 33 og art. 34. Klagene behandles av EMD.

3.2.3 FNs konvensjon om sivile og politiske rettigheter

Konvensjonen om sivile og politiske rettigheter (SP) ble vedtatt 16. desember 1966 og ratifisert av Norge i 1972. Konvensjonen er gjort til norsk lov gjennom menneskerettsloven § 2.

Bestemmelsen om tanke-, samvittighets- og religionsfrihet er artikkel 18. Ordlyden er ganske lik EMK art. 9. FNs menneskerettighetskomité har i General Comment No. 22: The right to freedom of thought, conscience and religion (Art. 18): 30.07.1993 (GC 22) gitt en rekke holdepunkter for tolkningen av art. 18. Som i EMK art. 9, omfatter tanke-, samvittighets- og religionsfriheten frihet til å ha, få eller endre en religion eller livssyn etter eget valg. GC 22 påpeker at friheten rekker vidt, og at tanke- og samvittighetsfriheten er beskyttet på samme måte som religionsfriheten. Religionsfriheten omfatter også livssyn og retten til å ikke ha noen overbevisning, jfr. GC 22 nr. 2. Staten kan ikke gjøre inngrep i denne interne friheten, selv ikke i krisetider, jfr. art. 4 andre ledd.

Friheten til å utøve sin religion eller tro gjelder både for individer og grupper, i offentlig og i privat sammenheng. GC 22 nr. 4 påpeker at religionsutøvelse kan ha svært mange former, blant annet deltakelse i ritualer og seremonier, bruk av religiøse symboler, feiring av helligdager, bruk av språk og klær forbundet med religionens tradisjoner eller regler for inntak og/eller tilberedning av mat. Retten omfatter også religions- og trossamfunnenes rett til å undervise tilhengere i egen religion/tro.

Artikkel 18 andre ledd fastslår at det er forbudt å benytte tvang for å innskrenke religionsfriheten. Dette gjelder både å tvinge noen til å ha en bestemt religion, til å bytte religion under tvang og å innføre prosedyrer som begrenser retten til viktige offentlige tjenester som utdanning og helsevesen, for personer som ikke tilhører ”riktig” religion.

Foreldreretten slås fast i art. 18 fjerde ledd, jfr. barnekonvensjonen art. 14 andre ledd og EMK P1 art. 2. I GC 22 nr. 6 forutsetter FNs menneskerettighetskomité at statens respekt for foreldrenes rett til å oppdra barn i samsvar med egen overbevisning, ikke er til hinder for at offentlige skoler underviser i religion og etikk. Vilkåret er at undervisningen gis på en ”nøytral og objektiv” måte. Dersom undervisningen inkluderer opplæring i en spesiell religion eller tro, er dette i strid med art. 18 fjerde ledd, med mindre det finnes fritaksordninger for barn med andre religioner eller livssyn. Det er foreldrenes ønsker som blir vektlagt, ikke barnas.

Som barnekonvensjonen og EMK, har SP andre bestemmelser som indirekte berører religionsfriheten. Dette er blant annet art. 17 om respekt for privat- og familieliv, art. 19 om menings- og ytringsfrihet, art. 21 og art. 22 om rett til fredelige sammenkomster og forsamlingsfrihet. SP artikkel 23 slår fast at barn har krav på beskyttelse fra staten, uten diskriminering på grunnlag av blant annet religion. Ikke-diskrimineringsbestemmelsene i art. 26 om likhet for loven og art. 27 om vern av minoriteter, er også aktuelle.

Kontrollsystemet etter SP er basert på statsklagerett, jfr. art. 41 og individklagerett. Det er tilleggsprotokollen til SP som hjemler individklageretten. Norge har ratifisert protokollen.

3.2.4 FNs konvensjon om økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter

Konvensjonen om økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter (ØSK) ble vedtatt 16. desember 1966 og ratifisert av Norge i 1972.

ØSK artikkel 13 fastslår at alle har rett til utdanning, jfr. EMK P1 art. 2 og barnekonvensjonen art. 29. Utdanningen skal blant annet styrke elevers respekt for menneskerettighetene, og fremme toleranse, forståelse og vennskap på tvers av nasjoner, raser, etniske og religiøse grupper. Det forutsetter at elever får en del kunnskap om disse emnene gjennom undervisningen. Grunnskoleutdanning skal være gratis og obligatorisk, jfr. art. 13 andre ledd a. Det skal sikre alle et minimum av utdanning, til tross for staters og borgernes varierende økonomiske forhold.

Foreldrenes rett i forhold til utdanning er fastslått i art. 13 tredje ledd. Den omfatter ikke bare foreldre og vergers rett til å gi barna undervisning i samsvar med egen overbevisning, men også en rett til å velge mellom privat og offentlig skolegang. Alternativene foreldre kan velge mellom, må oppfylle de minstekrav staten har satt. Selv om foreldre har rett til å velge private skoler, gir ikke art. 13 staten noen plikt til å finansiere privatskoler.

3.2.5 Konvensjon mot diskriminering i undervisning

Konvensjonen mot diskriminering i undervisning (UNESCO-konvensjonen) ble vedtatt av UNESCO 14. desember 1960. Norge ratifiserte konvensjonen i 1962. Denne konvensjonen er ikke inkorporert som norsk lov, og gir derfor ikke borgerne rettigheter direkte etter konvensjonen. Det er staten som er forpliktet til å ikke krenke konvensjonens prinsipper gjennom sin nasjonale lovgivning.

Artikkel 1 forbyr all diskriminering i undervisning på grunnlag av blant annet religion. Det listes opp noen typiske situasjoner i artikkel 2, som ikke skal regnes som diskriminering, for eksempel kjønnsdelte klasser og religionsbaserte privatskoler. Konvensjonen henviser til et *likhetsprinsipp*; Alle elever skal ha tilgang til undervisning, og kvaliteten på denne skal være så lik som mulig og gitt under like forhold.

Artikkel 5 b påbyr partene å respektere foreldrenes rett til å velge privat eller offentlig utdanning, som samsvarer med foreldrenes overbevisning, for sine barn. Skolene må oppfylle statens minimumskrav til undervisningens standard. Hjemmeundervisning er ikke uttrykkelig nevnt. Artikkel 5 b siste punkt forbyr at noen enkeltperson eller gruppe skal tvinges til å motta religionsundervisning som ikke stemmer overens med egen overbevisning.

3.2.6 Begrensninger av rettighetene i de internasjonale konvensjonene

Bestemmelser om religionsfrihet i de internasjonale konvensjonene skiller mellom retten til å *ha og endre* og retten til å *utøve* en religion eller livssyn. Retten til å ha eller ikke ha en religion eller et livssyn, er ukrenkelig etter både barnekonvensjonen art. 14,

EMK art. 9 og SP art. 18³⁹. Retten til å utøve sin religion kan begrenses, jfr. barnekonvensjonen art. 14 tredje ledd, EMK art. 9 andre ledd og SP art. 18 tredje ledd. Bestemmelsene er svært like. Staten kan begrense utøvelsesretten, men det må skje i lovs form og ha en legitim målsetning.

Blant de legitime målsetningene er; den offentlige trygghet og den offentlige orden, helse eller moral. Dette omfatter for eksempel lovgivning for å holde ro i det offentlige rom⁴⁰, og helselovgivning, for eksempel om livreddende medisinsk behandling på barn, der foreldrene ønsker kun helbredelse ved bønn⁴¹. Vernet om den offentlige moral kan legge bånd på religionsutøvelse i det offentlige rom som andre vil oppfatte som støtende. Lovgivning som skal verne om andres menneskerettigheter kan også gi legitime grunner til begrensninger. Dette gjelder alle rettighetene etter den aktuelle konvensjon.

I tillegg gjelder det et proporsjonalitetskrav; lovgivningen må være ”nødvendig”⁴². Dersom de offentlige og private hensyn kan ivaretas på en annen måte enn gjennom begrensende lovgivning, skal dette gjøres. GC 22 nr. 8 understreker at unntakene i art. 18 tredje ledd skal tolkes strengt. Andre begrensninger enn de som er nevnt eksplisitt, tillates ikke.

3.2.7 FNs erklæringer

FN har vedtatt to erklæringer som blant annet gjelder religionsfrihet. Det er Verdenserklæringen om menneskerettighetene (V), vedtatt 10. desember 1948 og Erklæringen om eliminering av alle former for intoleranse og diskriminering basert på religion og tro (1981-erklæring), vedtatt 25. november 1981.

Disse erklæringene er ikke juridisk bindende for statene. Stater som slutter seg til uttrykker sin vilje til å fremme erklæringens prinsipper i nasjonal rett, men det er ingen

³⁹ Det kan ikke derogeres fra art. 18, selv i krigssituasjoner etc., jfr. SP art. 4 andre ledd.

⁴⁰ Støyforskrifter, regler om søknad for å opprette forsamlingshus etc.

⁴¹ Andre eksempler er omskjæring og kjønnslemlestelse. Høstmølingen 2003

⁴² I EMK art. 9 er kravet ”nødvendig i et demokratisk samfunn”. Det er mangelfulle forarbeider til denne bestemmelsen, så hvorfor demokratisk samfunn er med er uklart.

sanksjoner mot stater som ikke gjør det. Begge disse erklæringene har bestemmelser som bekrefter religionsfriheten, jfr. V art. 18 og 1981-erklæring art. 1 og art. 5⁴³. Barnets rett til utdanning slås fast i V art. 26. Begge erklæringene respekterer foreldrenes rett til å velge utdanning og hva slags religionsundervisning barna skal motta, jfr. V art 26 tredje ledd og 1981-erklæring art. 5 første og fjerde ledd. Barnets eget ønske skal først tillegges vekt når det ikke har foreldre eller verge, jfr. 1981-erklæring art. 5 fjerde ledd.

3.3 Nasjonale bestemmelser

3.3.1 Grunnloven

Kongeriget Norges Grundlov av 17. mai 1814 er sterkt inspirert av de franske og amerikanske menneskerettighetserklæringene fra sin samtid. Til tross for dette, kan rettighetsvernet i Grunnloven virke spredt og tilfeldig⁴⁴. Det er særlig to bestemmelser som er viktige for religionsfriheten:

§ 2 er Grunnlovens bestemmelse om religionsfrihet. Første ledd slår fast at borgerne har ”fri Religionsøvelse”⁴⁵. Denne retten omfatter å ha en religion, utøve sin religion (for eksempel gjennom religiøse møter) og å misjonere for å omvende andre. Bestemmelsen omfatter også livssyn, selv om det ikke står uttrykkelig i lovteksten⁴⁶. Dette er i samsvar med internasjonale konvensjoner. Statens plikt til å respektere religionsfriheten, setter grenser for lovgiverne. Det er likevel tillatt å gi lover som indirekte begrenser noen borgers religions- og livssynsfrihet, så lenge formålet bak loven ikke er av religiøs art. Lovgivning om slakt, sivilteneste for militærnektende og helselovgivning er eksempler

⁴³ Art. 5 tredje ledd bestemmer eksplisitt at barn ikke skal utsettes for diskriminering basert på religion eller tro.

⁴⁴ Jfr. Grunnloven §§ 96, 97, 99, 100 og 105 (det tradisjonelle menneskerettighetsvernet, Andenæs 1998).

⁴⁵ Bestemmelsen har ikke alltid hatt denne ordlyden. § 2 hadde forbud mot jøder, opphevet i 1851, munkeordener, opphevet i 1897, og jesuitter, opphevet i 1956. § 2 fikk sin nåværende form ved en grunnlovsendring 4. mai 1964.

⁴⁶ Andenæs 1998

på dette⁴⁷. Begrepet ”Indvaanere” omfatter også barn som oppholder seg i Norge. Det er ingen egen bestemmelse som gjelder barns religionsfrihet.

I § 2 andre ledd fastslås det at statens religion er den evangelisk-lutherske. Dette hjemler statskirkeordningen⁴⁸. Hva har dette å si for religionsfriheten? Det er ingen likestilling mellom religioner og livssyn i Norge som følge av statskirkeordningen, selv om det er religions- og livssynsfrihet. Myndighetene forsøker likevel å gi andre tros- og livssynssamfunn tilnærmet like vilkår i praksis når det gjelder budsjettering og lovgivning, jfr. lov av 13. juni 1969 nr. 25 om tredomssamfunn og ymist anna og lov av 12. juni 1981 nr. 64 om tilskott til livssynssamfunn.

Grunnlovens § 2 andre ledd pålegger foreldre som tilhører den evangelisk-lutherske religion å oppdra barna sine i samme religion. FNs menneskerettskomité har to ganger påpekt overfor Norge at denne bestemmelsen er i strid med konvensjonen om sivile og politiske rettigheter art. 18. Norge har begge ganger svart at det har ikke myndighetene forståelse for, siden bestemmelsen ikke er juridisk bindende⁴⁹. Det er ingen straffebud som håndheves i dag overfor foreldre som bryter bestemmelsen.

§ 110c er den generelle bestemmelsen om menneskerettighetenes stilling i norsk rett. Første ledd fastsetter statens plikt til å ”respektere og sikre” menneskerettighetene⁵⁰. Bestemmelsen ble tatt inn i Grunnloven 15. juli 1994. Første ledd regnes som en prinsipperklæring fra statens side. Hva som er menneskerettigheter, og hva som ligger i begrepene ”respektere” og ”sikre”, kommer an på hvordan bestemmelsen tolkes. Bestemmelsen legger likevel bånd på statens lovgivningsmyndighet; lover i strid med menneskerettighetene vil være i strid med § 110c.

§ 110c andre ledd bestemmer at det skal fastsettes i lov (formell lov) hvordan traktater skal gjennomføres i nasjonal rett. Sett sammen med første ledd, gjelder dette

⁴⁷ Helselovgivning kan skape vanskelige situasjoner der barn er syke, og foreldrene av religiøse grunner ikke ønsker å benytte moderne medisinsk behandling.

⁴⁸ Jfr. Grunnlovens §§ 4, 12, 16, 21 og 27.

⁴⁹ ”Et fag for enhver smak?...” Diaforsk/Volda 2000

⁵⁰ Bestemmelsen gjør ikke menneskerettighetskonvensjonene til en del av Grunnloven.

gjennomføringen av menneskerettskonvensjonene i norsk rett. I 1999 vedtok Stortinget menneskerettsloven, med de nærmere bestemmelsene om konvensjonsgjennomføring. Dersom flere menneskerettstraktater skal gjennomføres i norsk lov i framtiden, enten ved inkorporasjon eller transformasjon, må dette også skje i lovs form.

3.3.2 Lov om barn og foreldre

Lov av 8. april 1981 nr. 7 om barn og foreldre (barnelova) gjelder både foreldrenes juridiske plikter og rettigheter, og barns rettigheter. Det er særlig §§ 31-33 som er aktuelle.

§ 31 fastsetter en trinnvis større rett for barnet til å være med å avgjøre saker som har med barnets personlige forhold å gjøre. Foreldrene og andre som har med barnet å gjøre, skal legge stadig større vekt på barnets synspunkter, etter barnets alder og modenhet. Dette må sees i samsvar med § 33 om foreldrenes plikt til å gi barnet stadig større selvråderett, og barnekonvensjonen art. 12. Foreldrenes rett til å oppdra, veilede og ta avgjørelser for barnet, må gradvis vike ettersom barnet blir mer og mer i stand til å stå på egne bein.

Selvsagt er det svært individuelt for hvert enkelt barn når det er modent nok til å forstå fakta i en konkret sak, og når barnet er i stand til å ha en bevisst, egen mening om saken. § 31 andre ledd har fastsatt to ”trinn” for når dette er. Når barnet er 7 år, skal det få si sin mening før saker som personlig angår barnet blir avgjort. Da har barnet nådd skolealder⁵¹. Barnet må da også kunne uttale seg om sin religionsfrihet på skolen; både fritaksspørsmål og utøvelsesspørsmål er saker som personlig angår barnet. Barnet uttaler seg til de voksne som er involvert.

Når barnet er 12 år, jfr. barneloven § 31 andre ledd siste punktum, skal det ”leggjast stor vekt” på barnets mening. Barnet går da stort sett i 7. klasse på barneskolen. Det er både foreldre, lærere, saksbehandlere og andre som er involvert, som har plikt til å legge vekt på barnets mening, jfr. § 31 første ledd siste punktum.

⁵¹ Jfr. rettspraksis i erstatningssaker om at barn under skolealder ikke holdes ansvarlig etter skadeserstatningsloven § 1-1.

Bestemmelsen i § 32 fastslår at barn som har fylt 15 år ”sjølv” velger hva slags utdanning de vil følge, og om de vil melde seg ”inn i eller ut av” foreninger. Begrepet foreninger omfatter også tros- og livssynssamfunn⁵². Barn gis her selvstendig rett til å bestemme over hvilken retning deres liv skal ta i valg av tro og yrke. En dom i Indre Hardanger herredrett fra 1994 stadfester at barn etter denne bestemmelsen har rett til å ta avgjørelser mot foreldrenes ønske⁵³.

3.3.3 Lov om Den norske kirke og trossamfunnsloven

De to lovene som regulerer religions- og livssynssamfunnene i Norge er lov av 7. juni 1996 nr. 31 om Den norske kirke (kirke-loven) og lov av 13. juni 1969 nr. 25 om trdomssamfunn og ymist anna (trossamfunnsloven).

Kirke-loven § 3 andre ledd og trossamfunnsloven § 5 har regler for hvilket trossamfunn barnet tilhører ved fødselen. Etter kirke-loven tilhører et barn Den norske kirke hvis en eller begge av foreldrene er medlem, jfr. kirke-loven § 3 andre ledd. Barnet blir først medlem av kirken etter dåpen, jfr. § 3 femte ledd. Etter trossamfunnsloven tilhører et barn av gifte foreldre samme trossamfunn som foreldrene, jfr. trossamfunnsloven § 5 første ledd. Hvis foreldrene ikke er gift, tilhører barnet morens trossamfunn, jfr. § 5 tredje ledd. Dersom foreldrene tilhører forskjellige trossamfunn, må de gi melding til det trossamfunn barnet skal tilhøre, jfr. § 5 andre ledd.

Det er foreldrene som melder barna inn eller ut av trossamfunn, jfr. kirke-loven § 2 andre til fjerde ledd, og trossamfunnsloven § 6. Når barnet fyller 15 år, har det selv rett til å melde seg inn i og ut av trossamfunn⁵⁴, jfr. kirke-loven § 3 andre, fjerde og sjette ledd, og trossamfunnsloven § 3 og § 6.

⁵² Jfr. kapittel 4.

⁵³ ”Religion, livssyn og menneskerettigheter i Norge” 1997. Forholdet gjaldt spørsmål om utdanning på en privatskole, men prinsippet om barnets selvbestemmelsesrett omfatter også medlemskap i tros- og livssynssamfunn.

⁵⁴ Jfr. kapittel 4.

3.3.4 Helligdagslovgivning

Lov av 24. februar 1995 nr. 12 om helligdager og helligdagsfred fastsetter hvilke dager i året som omfattes av en offentlig anerkjennelse og beskyttelse som helligdager. § 1 fastsetter at det skal være helligdagsfred, for å gi ”ro og verdighet” til høytiden, og for å ”verne om det gudstjenestelige liv”. § 2 gir en oversikt over hvilke dager som regnes som helligdager i lovens forstand.

Samtlige av helligdagene er kristne feiringer. Til tross for at Norge er blitt et mer pluralistisk samfunn, anerkjennes bare kristne høytider som offisielle høytider. I praksis har det konsekvenser for skoleruta⁵⁵, ettersom jule- og påskeferien er lagt rundt disse høytidene, og det er fridag fra skolen når de andre høytidene faller på en skoledag.

3.3.5 Opplæringslova

Lov av 17. juli 1998 nr. 61 om grunnskolen og den vidaregåande opplæringa (opplæringsloven) gjelder offentlige grunnskoler, private grunnskoler som ikke mottar statstilskudd og privat hjemmeundervisning, jfr. § 1.

§ 1-2 er lovens formålsparagraf. Det framsettes en rekke mål og prinsipper med opplæringen. Første ledd gjelder grunnskolen. Skolens formål er blant annet å hjelpe med å gi elevene en ”kristen og moralsk oppseding... i samarbeid og forståing med heimen”. I tillegg skal elevene utvikle både sine fysiske og mentale evner og forutsetninger, og tilegne seg gode allmenkunnskaper, for å kunne bli nyttige og selvstendige mennesker.

Selv om det er et element av oppdragelse i skolens formål, er dette ikke skolens primære oppgave. Skolen skal kun ”hjelp til”. Det er foreldrene som har hovedansvaret for oppdragelsen. Det forutsettes et gjensidig samarbeid mellom hjem og skole.

Så hva med foreldre som ikke vil gi sine barn en ”kristen ... oppseding”? Dette punktet har vært gjenstand for protester fra tros- og livssynssamfunn og foreldre⁵⁶. De færreste

⁵⁵ Skolens oversikt over skoledager, fridager, ferier og planleggingsdager.

⁵⁶ ”Formålsparagrafen består” Human-Etisk forbund 2004.

foreldre vil protestere på at oppdragelsen skal være moralsk, men må de godta at skolen står for et kristent oppdragelselement? Tolkningsspørsmålet er hva som ligger i ordet ”kristen”. Er det meningen at skolen skal videreføre kristne tradisjoner og ritualer? Henviser ordlyden mer til de kristne moralske prinsipper? Hvordan og av hvem skal i så fall disse defineres?

§ 1-2 tredje ledd utfyller den etiske siden av skolens oppgave. Undervisningen skal fremme ”menneskelig likeverd... likestilling, åndsfridom og toleranse”. Prinsippet om at alle mennesker er likeverdige, er et grunnleggende menneskerettighetsprinsipp. Det samme er åndsfrihet, som ligger nært opp til religionsfriheten.

Toleranse vil si at elevene både skal lære å tolerere fysiske⁵⁷ og kulturelle forskjeller. En del av dette er forskjellige religiøse tradisjoner. Hvis elevene lærer å tolerere hverdagen i en pluralistisk skole, blir de også tolerante overfor et pluralistisk samfunn.

Opplæringslova § 2-4 gir regler for undervisning i kristendoms-, religions- og livssynskunnskap (KRL). Første ledd fastsetter formålet med faget og generelle læringskrav. Eleven skal lære om kristne kirkesamfunn, verdensreligionene, livssyn, etikk og filosofi. Det eneste punktet det skal gis grundig kjennskap til er om ”Bibelen og kristendommen som kulturarv og evangelisk-luthersk tru”. Motstandere av faget har argumentert med at slik § 2-4 er utformet, er det en skjev fordeling mellom tiden som blir brukt på den kristne delen av faget, og andre religioner og livssyn elevene skal lære om.⁵⁸ Det er i § 2-4 første ledd nr. 4 og nr. 5 bestemt at faget skal fremme forståelse og respekt både for kristne og humanistiske verdier og for andre religioner og livssyn. Dette må sees i samsvar med formålet om å fremme toleranse i § 1-2. § 2-4 andre ledd slår fast at KRL-faget ikke skal være forkynnende.

I § 2-4 fjerde ledd hjemles fritaksordningen fra KRL. Fritak skje på religions- eller livssynsgrunnlag, fra deler av undervisningen. Fullstendig fritak innvilges ikke. Søknad

⁵⁷ For eksempel barn med briller, funksjonshemninger, annerledes hudfarge etc.

⁵⁸ ”KRL-fag til besvær” Human-etisk forbund 2004, og Breit 2004. Læreplanen i KRL fastsetter en fordelingsnøkkel; 55% av timetallet skal brukes på kristendommen, 25% til andre religioner og livssyn, og 20% til etikk og filosofi.

om fritak skjer ved skriftlig melding fra foreldrene til skolen. Elever som har fylt 15 år, søker selv, jfr. § 2-4 siste ledd. Skolen skal forsøke så langt som praktisk mulig, å gi elever som er innvilget fritak, alternativ undervisning. Dette gjelder spesielt i småskolen (1.-4. klasse).

Opplæringslova § 2-11 gjelder elevenes rett til permisjon fra undervisningen. § 2-11 andre ledd bestemmer at elever som ikke tilhører Den norske kirke, har rett til inntil to dagers fri fra undervisningen for å feire andre religiøse høytider.

3.3.6 Forarbeider, forskrifter og rundskriv

Med hjemmel i opplæringslova § 1-3 har Utdannings- og forskningsdepartementet (UFD) gitt en forskrift av 28. juni 1999 nr. 722, som skal gi mer utfyllende regler for gjennomføringen av opplæringslova i praksis. Opplæringslova § 1-3 viser til at forskriften kan gi utfyllende regler for prinsippene ved opplæringa, men forskriften har ingen slike regler om religionsutøvelse eller fritak.

Forarbeidene til opplæringslova kan vise hvordan lovgiverne har ment å tolke de forskjellige bestemmelsene, og hvordan de skal benyttes i praksis. Av forarbeider er det særlig Ot.prp. nr. 46 (1997-1998) *om lov om grunnskolen og den vidaregåande opplæringa (opplæringsloven)*, Ot. prp. Nr. 30 (2000-2001) *Om lov om endringar i lov 17. juli 1998 nr. 61 om grunnskolen og den vidaregåande opplæringa (opplæringslova)*, St.meld. nr. 32 (2000-2001) *Evaluering av faget Kristendomskunnskap med religions- og livssynsorientering*, og St.meld. nr. 30 (2003-2004) *Kultur for læring* som er viktige.

UFD har også utgitt to rundskriv som særlig angår spørsmål om KRL og fritak. Dette er Rundskriv F-003-98 Saksnr. 98/527 12.01.1998 (KUF) *Differensiert undervisning og avgrenset fritak i faget kristendomskunnskap med religions- og livssynsorientering* og Rundskriv F-032-01 Saksnr. 01/452 16.10.2001 (KUF) *Oppfølging av St.meld. nr. 32 og Innst. S. nr. 240 (2000-2001) Evaluering av faget Kristendomskunnskap med religions- og livssynsorientering. Informasjon om rammene for KRL-faget, praktiseringen av fritaksretten og det vidare arbeidet med revisjon av faget*. Disse skal gi skoler over hele

landet en felles ramme for å håndtere fritaksspørsmål⁵⁹. Rundskrivene utdyper hvilke aktiviteter som kan gi fritak, og hvilke kriterier skolen skal legge til grunn for å vurdere om det er grunn til å innvilge fritak. I tillegg har UFD laget læreplanen for KRL-faget, som både utdyper prinsippene og grunnlaget for faget, og gir en oversikt over hva elevene skal lære på forskjellige årstrinn.

3.3.7 Praksis

Det er mange konkrete spørsmål om barns fritaks- og utøvelsesrett på skolen som ikke er avklart i regelverket. Siden disse spørsmålene dukker opp likevel, må skolene ta stilling til dem. Noe veiledning er gitt gjennom rundskriv og i opplæringslovas forarbeider, men det er lite om konkrete løsninger. Skolens administrasjon må selv avgjøre hvordan spørsmål om for eksempel symbolbruk eller fritak fra svømmeundervisning skal løses på deres skole, men også om og i hvilken grad det skal tilrettelegges aktivt for religionsutøvelse. Med et begrenset budsjett og stadig vekslende elevkull, er det en utfordring i seg selv. Noen skoler trenger knapt å vurdere disse spørsmålene på mange år, andre har elevkull der kristne elever er en minoritet. Disse lokale løsningene kan gi innsikt i hvordan skolene, i samarbeid med elever og foreldre, tolker barns rett til religions- og livssynsfrihet. De kan illustrere forskjeller og likheter, og gi en pekepinn på hvor langt skolene synes de har plikt til å tilrettelegge skoledagen for elevene. Det finnes ingen sentral oversikt over skolenes løsninger; data må innhentes fra den enkelte skole.

4 Retten til eget valg av religion og livssyn

Religionsfrihet betyr ikke bare å ha eller uttrykke sin religion eller sitt livssyn, men også å fritt kunne velge hvilken tro eller livssyn man ønsker å følge. Når barn blir født, er det først foreldrene som har myndighet til å melde barn inn i trossamfunn og sørge for at de får opplæring i den religionen foreldrene ønsker. Når barna blir større, får de gjennom skolegang og media lære mer om andre religioner og livssyn. Samtidig skal deres egen

⁵⁹ Jfr. punkt 5.1

innflytelse over valg av religion økes. At voksne har en selvstendig rett til å skifte religion etter eget ønske, regner vi i Norge som selvsagt. Men hva med barn? Hvordan skal avveiningen mellom barnets egen rett til å bestemme noe så grunnleggende som religion/livssyn og foreldrenes rett og ansvar som verger, veies opp mot hverandre?

Både EMK art. 9 og SP art. 18 omfatter retten til å endre religion⁶⁰, jfr. punkt 4.2. Dersom retten til å endre religion ikke hadde vært omfattet, ville religionsfriheten bli kraftig innskrenket. Religionsvalg ville da vært avhengig av fødested og familie, og vært gjort ”en gang for alle”, mest sannsynlig under oppveksten. Barns nærmeste familie kan fritt bestemme hva slags religionsundervisning (om noen) som blir gitt i hjemmet, jfr. barnekonvensjonen art. 14 andre ledd, EMK art. 8 og art. 9 og SP art. 18 fjerde ledd. Dersom det ikke var rett til å senere endre religion, ville en persons valg ikke være basert på egen tro og overbevisning, men kun på andres instruksjon.

Om barn har selvstendig rett til å endre religion, og i så fall når denne retten inntreffer, er et annet spørsmål. Som sagt ble en eksplisitt rett til dette strøket fra barnekonvensjonen art. 14, jfr. note 26. Både barnekonvensjonen art. 14 og SP art. 18 vektlegger foreldrenes rett til å oppdra barna i samsvar med egen religion. I forhold til undervisning, gjelder det samme for EMK P1 art. 2. Ut fra dette kan man anta at barn som vil endre religion i samsvar med foreldrenes ønsker, har rett til det. Dersom foreldrene endrer religion, gjelder foreldreretten også ut fra den nye religionen. Foreldre kan undervise og lære barna om sin nye overbevisning, med intensjon at barna nå skal følge denne og ikke den tidligere religionen. Barnet vil naturlig nok, være sterkt oppfordret til å følge foreldrenes valg, og selv endre overbevisning.

Dersom barnet vil endre religion ut fra et eget, bevisst valg, mot foreldrenes ønske, stiller saken seg annerledes. Vi må skille mellom den interne og den eksterne dimensjon. Den interne overbevisning er det bare barnet som har full oversikt over. Barnet har ingen juridisk plikt til å opplyse foreldrene om sin dypeste mening i religions- og trosspørsmål. Dette følger av retten til vern om privatliv, jfr. barnekonvensjonen art. 16, EMK art. 8 og SP art. 17. Dersom barnet selvstendig endrer

⁶⁰ Retten til å endre religion fremgår eksplisitt i EMK art. 9, men ikke i SP art. 18. Etter GC 22 nr. 5 omfattes retten av art. 18.

overbevisning, vil det ikke alltid være synlig for andre. Ingen har rett til å tvinge barnet til å tenke annerledes, jfr. vernet mot tvang i barnekonvensjonen art. 14 og SP art. 18 andre ledd. Foreldrenes rett omfatter bare veiledning. Hvis barnet selv danner en annen mening, til tross for foreldrenes instruksjon og oppdragelse i deres egen religion, har barnet anledning til å gjøre det. Staten kan heller ikke gripe inn i barnets interne tro, selv på foreldrenes oppfordring. Det ville i praksis måtte skje gjennom indoktrinering og hjernevasking, og er brudd på vernet mot tvang⁶¹.

Det er når barnet ønsker å utøve en annen religion eller livssyn enn foreldrene, og eventuelt også melde seg inn i eller ut av et trossamfunn i strid med foreldrenes ønsker, at konflikten stort sett oppstår. Det er da barnets omgivelser blir klar over barnets endrede overbevisning. Barns rett til å endre religion mot foreldrenes ønske er ikke eksplisitt nevnt i verken barnekonvensjonen art. 14, EMK art. 9 eller SP art. 18. GC 22 nr. 8 påpeker at verken vernet mot tvangsomvendelse eller foreldreretten til å sikre barn en religiøs og moralsk utdanning i art. 18 kan begrenses. Den vekt foreldreretten er tillagt i både barnekonvensjonen art. 14, EMK P1 art. 2 og SP art. 18 tilsier at i internasjonal rett veier hensynet til foreldrene tyngst. Forhandlingene rundt utformingen av barnekonvensjonen art. 14 viser at dette er et kontroversielt emne og at en del av konvensjonspartene ikke var villige til å gi barn selvstendig rett til å endre religion. EMK er utformet med tanke på alle mennesker, barn inkludert. Ordlyden virker i utgangspunktet beregnet på myndige mennesker, som i har full selvråderett og skal beskyttes mot statlige inngrep. Barns stilling blir ofte sett på som samsvarende med foreldrenes, til tross for at foreldrenes rett til å veilede og oppdra barna er gitt for at foreldrene skal handle på vegne av barna, ikke for egen del⁶².

Ut fra dette finner jeg at foreldrenes rett til å oppdra barnet i sin religion veier tyngst i de internasjonale konvensjonene. De kan neppe sies å gi barn noen rett til å formelt endre religion i strid med foreldrenes ønsker, for eksempel ved å melde seg inn i et annet trossamfunn eller ut av det han eller hun står som medlem av som følge av

⁶¹ EMD har vurdert tvang i religiøse spørsmål i *Riera Blume v. Spania*. Forholdet gjaldt tvangsfengsling på foreldrenes initiativ, for å av-hjernevaske personer som hadde tilhørt en sekt. Det ble konstatert brudd på art. 5 første ledd, og forholdet til art. 9 ble derfor ikke vurdert. Denne saken gjaldt myndige personer.

⁶² Lucy Smith i "Hijab i Norge" 2004.

foreldrenes valg. Foreldrenes veiledning av barna i disse spørsmålene skal imidlertid etter barnekonvensjonen ta hensyn til barnas alder. Det er rimelig å tolke dette slik at retten til å bestemme over for eksempel medlemskap avtar når barna nærmer seg myndighetsalder. Hvordan avveiningen mellom foreldre og barns rett skal løses i praksis utover dette, er overlatt til statenes tolkning.

At barn ut fra internasjonal rett ikke har selvstendig rett til å endre religion, betyr ikke at den enkelte stat ikke kan gi dem bedre vilkår, så lenge det ikke bryter med de internasjonale forpliktelser om å respektere foreldreretten. I Norge har barn som har fylt 15 år, rett til å melde seg inn i og ut av trossamfunn etter eget valg, uansett hva foreldrenes ønsker er, jfr. barneloven § 32, kirkeloven § 3 sjette ledd jfr. andre ledd andre punkt og fjerde ledd, og trossamfunnsloven § 3, jfr. § 6. Barnet får altså selvstendig valgrett tre år før myndighetsalderen. En dom i Indre Hardanger herredsrett fra 1994 stadfester denne retten⁶³. Før barna fyller 15, er det foreldrene som avgjør hvilket trossamfunn barnet tilhører, men barnets mening skal tillegges vekt, jfr. barneloven § 31, kirkeloven § 3 andre til fjerde ledd og trossamfunnsloven § 6. Dette gjelder alle barn som bor i Norge og/eller er norske statsborgere, jfr. kirkeloven § 1 og trossamfunnsloven § 7. At barnet har rett til å uttale seg om sitt forhold til religions- og trosspørsmål, følger også av barnekonvensjonen art. 12.

I praksis kan det oppstå store konflikter mellom barn og foreldre når det gjelder valg av religion, dersom barnet har tatt et standpunkt som ikke samsvarer med foreldrenes. Staten kan stadfeste barns rett gjennom lovgivning og domstolsbehandling, men den interne konflikten må i utgangspunktet løses av familien selv, jfr. barnekonvensjonen art. 14 og 16, EMK art. 8 og art. 9, EMK P1 art. 2 og SP art. 17 og 18 tredje ledd. En slik konflikt faller inn under familielivsbegrepet og foreldreretten, og det skal mye til før staten kan gripe direkte inn i dette. Dersom konflikten utarter og familiens handlinger bryter for eksempel straffe- eller barnevernslovgivningen, kan staten gripe inn etter prosedyrene i disse lovene.

⁶³ Dommen gjaldt barneloven § 32 og barnets skolevalg. Retten til å melde seg inn og ut av trossamfunn kan også utledes fra § 32, jfr. "foreiningar".

Bør barnet ha en større rett til selvstendig fritt valg av religion enn det har etter norsk og internasjonal rett? Barnets alder og modenhet er et moment. Et livssyn, enten det er religiøst eller ikke, utvikler seg gradvis. Når barn er modne nok til å ha en egen, bevisst mening om formell religionstilhørighet, er meget individuelt. Dersom barnet kan endre religion tidlig, gjennom å slutte seg til et annet trossamfunn enn foreldrene, er det en fare for at barnet gjør det uten å kjenne seg selv eller religionen godt nok. Samtidig har barnet alltid muligheten til å endre overbevisning igjen senere. Det er ingen begrensning av hvor mange religioner og livssyn en person kan tilhøre i løpet av sitt liv. Jeg mener dagens norske regler om barns gradvis økende rett til å bli hørt og om rett til inn- og utmelding fra 15 år på en god måte ivaretar intensjonene og prinsippene i barnekonvensjonens art. 14. Samtidig taler barnekonvensjonen art. 29 for at staten bør sørge for at barn har tilgang til informasjon om religioner og livssyn, for eksempel gjennom skolefag, offentlige biblioteker eller databaser, slik at de får et godt grunnlag for å kunne ta en egen beslutning med økende alder og modenhet.

5 Religionsutøvelse i skolen

5.1 Innledning

Barn har plikt til grunnskoleopplæring, og rett til en offentlig grunnskoleopplæring, jfr. opplæringslova § 2-1. Det vil si at barnet ikke har plikt til å gå på offentlig grunnskole. I stedet kan barnet gå på en privat skole, eller foreldrene kan arrangere hjemmeundervisning⁶⁴. Foreldre og barn som på grunn av sin religion eller livssyn ikke ønsker å benytte det offentlige skoletilbudet, har altså valgmuligheter etter loven.

I praksis kan valgmulighetene være mer begrenset. Det er ikke så mange privatskoler i Norge, selv om det fritt kan opprettes så lenge det er elevgrunnlag for det, jfr. punkt

⁶⁴ Ved opplæring i hjemmet gjelder fortsatt de deler av opplæringslova som fastsetter formålet med og innholdet av grunnskoleopplæringa, jfr. opplæringslova § 2-13. Hvis det skulle oppstå motstrid mellom opplæringslova og Norges folkerettslige forpliktelser, må opplæringslova vike, jfr. menneskerettsloven § 3.

1.2.3⁶⁵. Det er avhengig av hvor en familie bor, hva slags alternativer til offentlig grunnskole som er tilgjengelig. Avstand og skolepenger er faktorer familier tar hensyn til når de velger skole for barna. Det er ofte lenger reisevei til en privatskole, en til den offentlige skolen barnet sogner til. Foreldre må overveie om barna kan reise alene, eller om de må ha følge. Noen skoler har internater der elever kan bo i uken. Muligheten til å betale skolepenger varierer fra familie til familie, og kan i praksis begrense barnas valgmuligheter. Utenfor tettbygde strøk, er det ikke alltid nok elever tilhørende en religion eller livssyn til å danne et varig elevgrunnlag for en privatskole⁶⁶.

Det andre alternativet for elevene er hjemmeundervisning. Foreldrene eller noen andre må da undervise barnet hjemme. Slik undervisning skje under kommunalt tilsyn, jfr. opplæringslova § 14-2. For mange foreldre kan det være vanskelig å arrangere slik undervisning. Noen må stå for undervisningen og i tillegg må familien samarbeide med en skole om prøver og læremidler. For foreldre som jobber, er de ikke alltid enkelt å si opp jobben for å undervise barnet hjemme. Hvis ikke foreldrene underviser, må de finne en annen egnet person. Det kan være vanskelig både å finne en og sørge for lønn til vedkommende.

Selv om det finnes alternativer, er offentlig grunnskoleopplæring reelt sett det enkleste, og for mange i praksis det eneste, alternativet. De barna som går på offentlig grunnskolen, tilbringer svært mye av hverdagen på skolen. Deres rett til religionsfrihet på skolen, må veies mot foreldrenes rett, mot statens rett til å begrense religionsfriheten ved lov, og mot skolens rett til å organisere opplæringen på best mulig måte for elever og lærere. Fordi valgmuligheten reelt er liten, oppstår et nytt spørsmål; påvirker dette statens plikt til å tilrettelegge for religionsutøvelse? Er statens plikt større, siden elevene i praksis ikke har et likeverdig alternativt utdanningstilbud? Eller er statens plikt mindre, siden elevene kunne ha valgt private skoler eller hjemmeundervisning?

⁶⁵ I skoleåret 2002/2003 var det 1,99 % av grunnskoleelever i Norge som gikk på private grunnskoler. Det var 106 godkjente private grunnskoler; av dem var 30 steinerskoler, og 14 montessoriskoler. Det var noen få internasjonale privatskoler, og de fleste andre var skoler drevet på kristent-pedagogisk grunnlag. Tall fra Statistisk Sentralbyrå og UFD.

⁶⁶ I Oslo var Urtehagen private grunnskole et alternativ for muslimske elever. Det var stor debatt i media da skolen skulle godkjennes. Den ble opprettet, men ble nedlagt etter tre års drift på grunn av rot med administrasjonen av skolen.

Spørsmålene om barns religionsfrihet i forhold til skolen, kan deles i to kategorier. For det første; hva kan foreldrene og barna kreve fritak fra av de fag og aktiviteter de møter på skolen? Den andre kategorien gjelder i hvor stor grad elevene kan kreve at skolen tilrettelegger for deres religionsutøvelse. Fritak og utøvelse er likevel ikke helt forskjellige spørsmål. Overgangen mellom dem er glidende, og de kan være to sider av samme sak; en elev kan be om fritak fra kirkegang, som en annen elev ser på som en del av sin religionsutøvelse. Likevel oppstår de rettslige dilemmaene ofte som enten et spørsmål om ”frihet fra” eller om ”rett til”. Jeg vil først gå inn på omfanget av elevenes fritaksrett. Deretter vil jeg ta for meg elevenes rett til religionsutøvelse i forhold til religiøse helligdager, bønn, regler om mat og bruk av religiøse symboler.

5.2 Fritaksproblematikk

5.2.1 Generelt

Religionsfrihet omfatter ikke bare retten til å ha og utøve sin egen religion, men også retten til å ikke delta i andres religionsutøvelse. Både barnekonvensjonen art. 14, EMK P1 art. 2, SP art. 18 fjerde ledd, ØSK art. 13 tredje ledd og UNESCO-konvensjonen art. 5 b pålegger statene å respektere foreldrenes rett til å sørge for sine barns religiøse oppdragelse. I skolen skaper det først og fremst problemer i forhold til obligatoriske skolefag.

Det mest aktuelle spørsmålet er religionsundervisning. Kan skolen ha religionsundervisning som et obligatorisk fag? Etter GC 22, tillater SP art. 18 at den offentlige skole underviser i religion og etikk, så lenge undervisningen er gitt på en ”nøytral og objektiv” måte og ikke er opplæring i en bestemt religion. EMD har kommet med en prinsipputtalelse i *Kjeldsen, Busk Madsen og Pedersen v. Danmark*: EMK P1 art. 2 tillater at statene formidler informasjon og kunnskap om religioner, men det må skje på en ”objektiv, kritisk og pluralistisk måte”. UNESCO-konvensjonen art. 5 b fastsetter skolens plikt til å respektere foreldreretten, men forbyr ikke religionsundervisning direkte. Ordlyden sier bare at ingen må ”tvinges” til å motta religionsundervisning som ikke samsvarer med deres overbevisning.

Skolen kan altså ha religionsundervisning, så lenge faget tar sikte på å gi objektiv informasjon og ikke instruksjon i en bestemt religion. Skolen kan også velge å tilby faget som et valgfag. Da kan foreldre og elever selv avgjøre om de ønsker å delta i faget. Hvis faget er obligatorisk, må det oppfylle kravene til nøytralitet og objektivitet i de internasjonale konvensjonene.

Fritaksordninger gjør det mulig for skolen å ha obligatorisk religionsundervisning og samtidig gi elevene mulighet til å velge bort de deler av undervisningen som ikke samsvarer med deres overbevisning. EMD og FNs menneskerettighetskomité godtar fritaksordninger⁶⁷. Fritaksordninger må utformes slik at de fungerer på en ikke-diskriminerende måte⁶⁸. I *Angelini v. Sverige* var fritaksspørsmålet oppe i forhold til EMK art. 9⁶⁹. Det ble lagt vekt på at eleven bare hadde deltatt i en liten del av religionsundervisningen, og var heller ikke forpliktet til å delta i religiøse seremonier. Staten hadde dermed ikke krenket elevens religions- og livssynsfrihet.

5.2.2 KRL

I Norge har det vært mye debatt rundt KRL-faget. Faget ble innført i 1997 som et fellesfag for alle elever, uansett deres religions- eller livssynstilhørighet. Etter opplæringslova § 2-4 skal ikke KRL-faget være forkynnende⁷⁰. Det er også gitt fritaksmuligheter i faget, jfr. § 2-4 fjerde og femte ledd. UFD har gitt to rundskriv om praktiseringen av fritaksordningen og differensiert undervisning i KRL.

Ved innføringen av faget, ble det diskutert hva slags fritaksrett det skulle være. En utredning som inngår i forarbeidene konkluderte med at det ”på det nåværende tidspunkt er tryggest” med en generell fritaksrett⁷¹. Myndighetene valgte ikke denne

⁶⁷ Jfr. punkt 5.2.2

⁶⁸ jf. GC 22 pkt. 6, og FN-komiteens uttalelse i KRL-saken.

⁶⁹ På grunn av en svensk reservasjon mot P1 art. 2, ble ikke forholdet til foreldreretten tatt opp.

⁷⁰ Jfr. punkt 3.3.5

⁷¹ Ot.prp nr. 38 (1996-97) *Fritak for undervisning i faget kristendomskunnskap med religions- og livssynsorientering*, Møse 2002

løsningen, men ga en begrenset fritaksrett, med begrunnelse at KRL skulle være et felles fag.

Fritak gis fra de deler av undervisningen som foreldre eller elever opplever som utøvelse av en annen religion. Rundskriv F-003-98 og Rundskriv F-032-01 har gitt noen retningslinjer for gjennomføringen av fritaksordningen. Begge understreker at KRL skal være et felles obligatorisk skolefag, som tar sikte på å gi informasjon, ikke opplæring i en bestemt religion. F-003-98 understreker at det er *foreldrenes* opplevelse av deler av faget som religionsutøvelse som gir rett til fritak, men at skolen samtidig må ta hensyn til barnets selvstendige rett til utdanning. Hver sak må vurderes konkret, med utgangspunkt i respekt for foreldreretten. F-032-01 ble gitt etter en evaluering av faget, som konkluderte med at fritaksordningen ikke fungerer slik at foreldreretten sikres⁷². Her er det lagt opp til et system som skal sikre mer likhet i fritaksordningen; fritak skal meldes på ett av to skjema. Skjema A gjelder åtte situasjoner der det skal gis fritak uten krav om begrunnelse⁷³. Dette er typiske religiøse aktiviteter, som for eksempel å lære bønner og være med på gudstjenester. I tillegg kan det søkes om begrunnet fritak på skjema B. Dette gjelder andre aktiviteter som ”de foresatte/elevene” opplever som religionsutøvelse. Skolen må vurdere hver søknad, men skal utvise stor fleksibilitet. Dersom søknaden avslås, må det likevel vurderes om aktiviteten kan gjennomføres på en annen måte, slik at eleven kan delta. Det understrekes at KRL er et fellesfag, og at faktakunnskap ikke skal kunne velges bort. Det fremgår at departementet ikke ønsker at skjema B skal gi elevene en i realiteten full fritaksrett.

Dersom fritak gis, må elevene fortsatt lære faktastoffet som er bakgrunn for den religiøse aktiviteten. Skolen skal etter opplæringslova § 2-4 fjerde ledd siste punktum forsøke å tilrettelegge for differensiert undervisning, spesielt i småskolen (1.-4. klasse). Begge rundskrivene understreker at dette oppnås best gjennom lokale tilpasninger, ettersom elevgrunnlaget er forskjellig fra skole til skole. Rundskriv F-003-98 gir noen forslag til alternativ undervisning, for eksempel at elever kan lese teksten på en salme i stedet for å syng den. Rundskrivene påpeker også behovet for god kontakt mellom hjem og skole for å kunne gjennomføre fritaksordningen i praksis. Dette inkluderer

⁷² ”Et fag for enhver smak?...” Diaforsk/Volda 2000

⁷³ Skjemaet er lagt ved oppgaven.

oversikt over undervisningen, slik at foreldre har muligheten til å se når det er aktuelt å be om fritak.

Human-Etisk forbund og åtte foreldrepar gikk til sak mot Staten v/UFD om fritaksretten i KRL-faget. Human-Etisk forbund krevde full fritaksrett fra undervisningen, på grunnlag av at dagens begrensede fritaksrett er i strid med Norges folkerettslige forpliktelser. Høyesterett avgjorde saken i statens favør, jfr. Rt. 2001 s. 1006 (KRL-saken). Etter dommen, sendte fire foreldrepar klage til FNs menneskerettighetskomité med påstand om at deres rettigheter etter SP art. 18 var krenket. De andre foreldreparene sendte en klage til EMD, basert på EMK art. 9.

FNs menneskerettighetskomité fant i sin uttalelse av 15. november 2004⁷⁴ at art. 18 var krenket. I motsetning til Høyesterett, mente komiteen at den begrensede fritaksretten påla foreldrene og elevene en meget stor byrde med å sette seg inn i faget, for å finne hvilke deler de ønsket å søke om fritak fra. Dette er en mye større byrde enn om barna hadde rett til fullt fritak. Det var også et tungt argument at fritaksretten i praksis ikke beskyttet barna mot å lære religiøse tekster og delta i religiøse seremonier. Komiteen understreket dessuten at læreplanen for faget var utformet slik at det i praksis ikke kan sikres at kunnskapsrettet undervisning og elementer av religiøs praktisering holdes fra hverandre, slik at fritaksordningen lar seg praktisere.

Utdanningsminister Kristin Clemet sier at departementet tar uttalelsen til etterretning, spesielt i arbeidet med nye læreplaner i KRL-faget⁷⁵.

5.2.3 Andre deler av undervisningen

Det er ikke bare KRL-undervisning det kan gis fritak fra. Det fremgår det av F-003-98 at foreldrenes overbevisning ”skal respekteres i hele skolens undervisningsopplegg”⁷⁶.

⁷⁴ Communication No. 1155/2003

⁷⁵ ”KRL-faget bryter med menneskerettighetene” Aftenposten 2004.

⁷⁶ Jfr. *Valsamis v. Hellas*.

Gym og svømming er fag der fritak av religiøse årsaker kan være aktuelt. For gym kan det gjelde bestemte aktiviteter, som ikke er en del av skjema A, jfr. F-032-01. Her er det snakk om en konkret vurdering, basert på foreldre/elevs begrunnelse og de praktiske muligheter for alternativ undervisning. Når det gjelder svømmeundervisning, er det praktisk vanskelig med delvis fritak. Det er særlig tildekking av kroppen i svømmetimen som har vært utgangspunktet for ønske om fritak. Daværende Kirke-, undervisnings- og forskningsdepartementet skrev i et brev til Islamsk Råd 7.12.1995⁷⁷ at ”skolene kan åpne for adgang til fritak for svømmeundervisning i grunnskolen for elever som av religiøse eller andre vektige grunner søker om det”. Vilåret for dette er at foreldrene sørger for annen svømmeundervisning, og at skolen ikke har kjønnsdelte klasser i svømmetimen. Det er altså opp til skolens vurdering om fritak kan gis. Et alternativ er tilrettelegging; slik at eleven kan svømme med mer dekkende klær.

Også andre aktiviteter som ikke er del av et bestemt fag kan gi grunnlag for fritak. Mange skoler har julekalendere og jule- og påskeverksteder. På samlingsstunder og klasseavslutninger kan det også være skuespill, sanger eller andre aktiviteter med preg av religiøs aktivitet. Rett til fritak fra disse aktivitetene skal vurderes på samme måte som fritak fra KRL-undervisning. I forhold til julekalendere og klasseavslutninger, bør skolen også vurdere om ikke aktiviteten kan tilpasses, slik at eleven kan delta.

Det er likevel ikke alle aktiviteter som strider mot foreldre og elevs religiøse overbevisning som kan gi fritak. I *Valsamis v. Hellas* fant EMD at det ikke forelå krenkelse, selv om en elev som tilhørte Jehovas vitner ble suspendert fordi hun ikke ønsket å delta i et skoleopptog som fant sted samme dag som en militærparade. Domstolen la vekt på at eleven var innvilget fritak fra religionsundervisning, og at formålet bak skoleopptøget ikke kunne krenke elevens pasifistiske overbevisning. Det må altså være en viss direkte sammenheng mellom aktiviteten og opplevelsen av religionsutøvelse, jfr. *Kjeldsen etc. v. Danmark* der fritak ikke ble gitt fra obligatorisk seksualundervisning, så lenge denne var gitt på en ”objektiv, kritisk og pluralistisk måte”, selv om foreldre og elever opplevde at undervisningen ikke var i samsvar med deres religiøse overbevisning.

⁷⁷ ”Religion, livssyn og menneskerettigheter i Norge” 1997

5.3 Utøvelsesspørsmål

5.3.1 Generelt

Det er få nasjonale regler om skoleelevers religionsutøvelse. Fylkesmannen har veiledningsplikt, delegert fra UFD, men kan kun henvise til forarbeider til opplæringslova og rundskrivene om KRL. Derfor må retten til religionsutøvelse tolkes ut fra generelle regler i internasjonal og nasjonal rett, og rettspraksis.

EMD har i flere dommer lagt vekt på at den enkeltes valg i forhold til utdanning, yrke og andre aktiviteter, kan være med på å begrense religionsfriheten⁷⁸. Barn har formelt sett alternativer til offentlig grunnskoleopplæring⁷⁹. Det er et argument for at offentlige skoler både har redusert plikt til å tillate og til å tilrettelegge for religionsutøvelse, siden barnet har valgt den offentlige skole. I norsk sammenheng er denne valgfriheten ikke så reell i praksis⁸⁰. Det taler for at EMDs synspunkter om den enkeltes valg ikke kan benyttes direkte overfor skoleelevers situasjon i Norge.

5.3.2 Religiøse helligdager

Feiringen av religiøse helligdager er naturlig nok en stor del av en religion. I Norge er skoleåret lagt opp rundt de kristne høytidene, med ferier rundt jul, påske og pinse. Andre religiøse høytider sammenfaller noen ganger med disse feriene, men ofte ikke.

I barnekonvensjonen art. 14, EMK art 9 og SP art. 18 er ikke religiøse helligdager nevnt eksplisitt. Etter GC 22 er helligdager omfattet av SP art. 18. Den sentrale betydning helligdager har, tilsier at de også omfattes av utøvelsesbegrepet i barnekonvensjonen art. 14 og EMK art. 9. Det vil si at barn har rett til å feire religiøse helligdager, men det betyr ikke nødvendigvis at barna har rett til å feire høytider og helligdager i skoletiden. Det er den enkelte religion som definerer sine helligdager og hvordan de skal feires. Om skolen kan tillate at feiringen foregår i skoletiden eller bare i hjemmet, beror på

⁷⁸ *Kalac v. Tyrkia* der klager selv hadde valgt en militær karriere, er et eksempel. Den disiplinen klager da valgte å innordne seg under, begrenset mulighetene for religionsutøvelse mer enn om han hadde valgt et sivilt yrke.

⁷⁹ Jfr. punkt 5.1

⁸⁰ Jfr. punkt 5.1

tolkning. Dersom den enkelte elev gis rett til å feire i skoletiden, på skolen, vil dette i lengden kunne skape svært mange avbrytelser i skoleåret. Alternativet for staten er å la elevene få fri fra skolen de gangene feiringen antas å ta hele dagen, tilsvarende den høytidsfri kristne elever har ved jul og påske.

I Norge har elever som ikke tilhører Den norske kirke rett til fri i inntil to dager i året for å feire religiøse helligdager, jfr. opplæringslova § 2-11 andre ledd og trossamfunnslova § 27 a. Etter opplæringslova skal eleven søke om fri⁸¹. Foreldrene må sørge for nødvendig undervisning, så eleven ikke går glipp av noe, og kan følge vanlig undervisning igjen etter helligdagene. Foreldre og elever får informasjon om den praktiske gjennomføringen av regelen fra skolen. Det blir mer vanlig at skoler har hjemmeside på internett. Det gis det også en del praktisk informasjon til foreldre, og på flertallet av hjemmesidene jeg har undersøkt⁸², har det vært henvist til denne regelen og hvordan foreldrene skal melde fra til skolen.

Loven gir rett til ekstra fri for alle barn som ikke tilhører Den norske kirke. Ordlyden skiller ikke mellom kristne og ikke-kristne trossamfunn. Barns som tilhører andre kristne trossamfunn som den Katolske kirke i Norge eller Pinsevevnenene, vil ut fra ordlyden kunne benytte denne regelen, dersom det er behov for det.

Elever kan gå glipp av både prøver og vanlige skoletimer under helligdagsfeiring. Et spørsmål som oppstår, er om skolen har plikt til å tilrettelegge, så elevene ikke går glipp av viktige prøver og informasjon under helligdagsfeiringen. Det er ingen sentrale retningslinjer om dette. I utgangspunktet er det etter opplæringslova foreldrenes ansvar at barna ikke mister deler av undervisningen. Med et så begrenset tidsrom som to dager, har foreldrene gode muligheter til å få informasjon fra skolen om nøyaktig hva som gjennomgås mens barnet er borte, og hvilke lekser som gis. Samtidig er det skolen som organiserer skoledagen og bestemmer når prøver og spesielle aktiviteter skal holdes. Skolen får melding fra hver elev som ønsker fri, og har dermed oversikten over når og hvor mange elever er fraværende. Det er neppe noen generell plikt for skolen til å

⁸¹ På skole 1 og 2 skjer dette enten gjennom meldingsbok (1) eller skriftlig melding fra foresatte. Selv om metoden er litt forskjellig, opprettholdes det skriftlige formkravet.

⁸² 8 av 10. I tillegg var en side var under oppgradering.

tilrettelegge undervisningen etter elevenes fravær. Norsk retts bestemmelser om mulighet til helligdagsfri tilsier likevel at skolen bør ta hensyn til elever som benytter denne retten, i den grad det er mulig for skolen å tilrettelegge uten at dette medfører større praktiske problemer. Det varierer fra skole til skole om og hvor mange elever som benytter retten til ekstra fridager; på noen skoler er det bare en håndfull eller færre, på andre kan det være nesten hele klasser/grupper som er fraværende. Elevene kan ta prøver på et senere tidspunkt⁸³, men hvis det gjelder mange elever, kan det være praktisk vanskelig for skolen. På skoler der mange elever har rett til fri på samme helligdag, kan skolen ta hensyn til dette, for eksempel ved å legge heldagsprøver og lignende, som det er vanskeligere for barna å ta igjen, til andre dager.

Et annet spørsmål er om elevene har krav på at skolen markerer "deres" helligdager på samme måte som skolene ofte markerer kristne helligdager som jul og påske. En slik positiv rett for elevene overfor skolene, ville føre til at mange dager måtte benyttes til dette i stedet for kun undervisning. Elevene er jo på skolen for å lære, ikke feire. Det ville også gi elever av andre religioner fritaksgrunner. Verken opplæringslova eller internasjonale konvensjoner hjemler direkte krav om markering av religiøse høytider. Det er lang tradisjon med markeringer av kristne helligdager på norske skoler; det kan oppleves som favorisering av kristendommen av andre elever. UNESCO-konvensjonen art. 1 forbyr diskriminering på grunnlag av religion, men retter seg først og fremst mot tilgangen på og kvaliteten av undervisningen, og mot at elever skal motta religionsundervisning som ikke samsvarer med deres overbevisning, jfr. art. 5 b. På grunnlag av dette, har skolen ingen plikt til å markere helligdager.

På den annen side er det ikke forbudt for skolene å markere helligdager. I praksis er det opp til den enkelte skole om og eventuelt hvilke helligdager som markeres. Både skole 1 og 2 markerer også andre helligdager enn kristne; ramadan og id markeres fast, ellers etter elevgrunnlag. Begge skolene har mange religioner representert, men tilrettelegger likevel.

Bør skoler markere ulike helligdager? Elevgrunlaget bør i så fall være det avgjørende, sammen med en vurdering av hvor ressursmessig krevende en markering er. Siden det

⁸³ Skole 2 gir elevene prøver en annen dag.

er såpass vanlig å markere kristne helligdager, bør elever med en annen religion også få en slags anerkjennelse av sine helligdager. Det vil både vise hensyn overfor elevene og likebehandling overfor religionene. Der det er flere religioner representert på en skole, kan markeringer tydeliggjøre og gi elevene eksempler på andre tradisjoner. Det vil vise helligdagene som noe mer enn sider i en lærebok, og forhåpentligvis også fremme toleranse hos elevene. At skolen markerer helligdager, gir tross alt et slags offentlig bifall, og oppfordring til å respektere andres skikker. En markering kan ha ulik form, og bør ikke ha karakter av ”feiring” i religiøs forstand, ettersom dette kan utløse fritaksbehov fra ulike elevgrupper.

5.3.3 Mat

Noen religioner har egne regler for inntak og tilberedning av mat. De mest kjente er islams forbud mot å spise svinekjøtt, og krav om bruk av halal-kjøtt og kosher-mat⁸⁴. Dette er regler som griper inn i en del barns hverdag. Reglene kan omfatte mer enn maten som spises; for muslimer er det også et krav at deres mat ikke er tilberedt sammen med ”forbudt” mat. Omfattes matregler av retten til religionsutøvelse? Når og i hvilken grad kan elevene kreve at skolen tilrettelegger, slik at elevenes matregler ikke brytes?

GC 22 sier eksplisitt at ”dietary regulations” omfattes av SP art. 18. Barnekonvensjonen art. 14 og EMK art. 9 har ingen eksplisitte bestemmelser. Å spise er en viktig del av hverdagen, og å følge regler rundt dette har vært en del av religionsutøvelsen i tusenvis av år for flere religioner⁸⁵. Dette taler for at matregler også omfattes av bestemmelsene i barnekonvensjonen art. 14 og EMK art. 9. EMDs dom i *Cha'are Shalom ve Tsedek v. Frankrike* om rituell slakt underbygger denne tolkningen. Det er rimelig å legge til grunn at skolen i det minste plikter å la elevene følge matreglene så langt det er praktisk mulig.

I utgangspunktet er ikke elevenes matvaner noe skolen legger seg opp i. Det serveres ikke felles skolemåltider på offentlige skoler i Norge, så det er en sak mellom foreldre

⁸⁴ Slaktemetoder benyttet i islam og jødedommen.

⁸⁵ Faste forekommer i flere religioner.

og barn hva barna spiser. Noen skoler har kantiner, men kjøp av mat der er frivillig⁸⁶. Problemstillingen oppstår i tre situasjoner; i heimkunnskapstimene, på felles arrangementer og på skoleturer. Det er ingen lovregler eller retningslinjer direkte om dette spørsmålet.

En sentral del av heimkunnskapsfaget er å lage mat og deretter spise den. Det er lærerne som bestemmer hva slags mat som skal lages. Matlaging i seg selv er ikke religionsutøvelse, men matregler kan gjelde både tilberedelse og inntak av mat. Dersom forbudt mat er en del av oppskriften, vil elever ikke kunne utøve sin religion og samtidig delta i matlagingen. Å tvinge elevene til å spise ”forbudt” mat, vil være et klart brudd på religionsfriheten, og et overgrep mot barnet. Fritak er en mulighet, men å gi fritak forutsetter at eleven lærer stoffet på egenhånd. Det er vanskelig hvis stoffet gjelder tilberedning av forbudt mat. I praksis vil derfor skolen enten måtte tilrettelegge undervisningen, eller ikke respekterer reglene, og elevene må derfor kunne kreve tilrettelagt undervisning. Både skole 1 og 2 tilrettelegger valg av oppskrifter og ingredienser etter elevers matregler. Dette antyder at skolene ser nødvendigheten av å respektere disse reglene, og at det heller ikke er praktisk vanskelig.

For måltider på leirskoler, turer og andre fellesarrangementer, er situasjonen litt annerledes. I disse situasjonene er det først og fremst tilberedelsen av maten som skaper problemer, siden det ofte er elevene selv som tar med seg maten som skal spises på fellesarrangementer. Hvis læreren eller skolen står for matinnkjøpet, kan det gjøres i samarbeid med elevene. Da har foreldre eller elever muligheten til å si i fra om mat som skal unngås.

På leirskoler og hytteturer med et kjøkken, må elevenes krav på tilretteleggelse gjelde i samme grad som på skolen. Det er ingen større praktiske hindringer her enn på skolekjøkkenet. Elevene er der på et skolearrangement, og selv om de har større innflytelse på hva som skal lages, er det svært begrenset mulighet til å selv lage mat et annet sted. Elevene kan heller ikke vente med å spise til etter skoletid. Skolen må sørge

⁸⁶ Hvis elevene driver kantinen, kan situasjonen sammenlignes med heimkunnskapsfaget.

for at tilberedelsen av maten skjer i samsvar med matreglene. I praksis kan maten tilberedes i egne gryter⁸⁷, slik at den ikke blandes med ”forbudt” mat.

Selv om elevene har krav på tilretteleggelse, er de praktiske mulighetene mindre utenfor et vanlig kjøkken. Da kan skolens plikt til å tilrettelegge også bli mindre, spesielt i lys av at elevene selv har valgt maten, men det må avhenge av hvor lenge elevene skal spise under de aktuelle forholdene. Dreier det seg om et måltid på en aktivitetsdag, kan eleven ta med kald mat, og unngå å måtte tilberede den. Likevel er ofte elevens reelle valg påvirket av skolen; når det oppfordres til felles grilling, kan det være flaut å komme med en salat. Det samme gjelder om vinteren; da kan kald mat være et upraktisk valg, hvis det er mulighet for å ta med mat som kan varmes.

Dersom det er en flere dager lang telttur, med bål eller grill som hovedkjøkken, må eleven fortsatt ha et sterkt krav om tilretteleggelse, siden det ikke er andre reelle alternativer for å få spist. Skole 2⁸⁸ benytter to griller, slik at en kan benyttes til halal-mat. Det må også vurderes hvor store ressurser skolen må bruke. Her må den konkrete situasjonen være avgjørende, med vekt på årstid, lengde på arrangementet og hva som er praktisk mulig.

Skolens plikt til å respektere matreglene omfatter også fasteperioder som ramadan. Faste gjelder å ikke *spise* mat, så i utgangspunktet kan elevene være med å *lage* mat. Her må likevel religionens egne regler om grensene for fasten legges til grunn. Faste kan også påvirke gymfaget. En elev som faster, vil ikke være i stand til å delta like aktivt i gymtimer som en elev som ikke faster, selv om det er individuelle forskjeller. Eleven har neppe krav på at hele gymtimen tilrettelegges med enkle øvelser, men kan selv ha krav på kun delta etter hva hun orker⁸⁹. Å presse eleven til å være mer aktiv, kan få helsemessige konsekvenser. Dette må bero på en individuell vurdering.

⁸⁷ Dette gjøres også i norske fengsler, jfr. ”Muslims in Norwegian prisons and the defence” s. 80.

⁸⁸ Skole 1 refererer bare til at det tas hensyn.

⁸⁹ Nettstedet www.islam.no anbefaler skoleelever å snakke med læreren om fasten, og delta i gymtimene etter hva de orker.

Matreglene bør skolene respektere så langt det er praktisk mulig. Det er en grunnleggende del av hverdagen, og i motsetning til bønn og helligdagsfeiring, er ikke å spise noe barna bare kan utsette til senere, i hvert fall ikke uten helsemessige konsekvenser. Matregler er heller ikke noe elevene kan tilpasse eller delvis følge; det er i praksis enten eller. Fra skolens side skal det stort sett svært lite til for å tilrettelegge for elevene. Skolene må fra før tilrettelegge heimkunnskap og turer for elever med matallergier og diabetes, og da kan det ikke være umulig å gjøre det samme med religionenes matregler.

5.3.4 Bønn

Bønn er et sentralt element i de fleste religioner. Noen religioner har krav om bønn til faste tider, eller flere ganger daglig. En bønn kan ha form av et ritual eller en indre kommunikasjon. Sannsynligvis ber en del elever jevnlig på skolen, spesielt i forbindelse med prøver. Bønn er ikke nevnt eksplisitt, men den grunnleggende delen av en religion som bønnen ofte representerer, kommunikasjon med det guddommelige, tilsier at bønn omfattes av barnekonvensjonen art. 14, EMK art. 9 og SP art. 18. Opplæringslova sier ikke noe om grunnskoleelevers mulighet til å be i skoletiden⁹⁰. Det gjør heller ikke sentrale retningslinjer.

Elevene kan ønske å be av mange grunner. I mange tilfeller er det ikke sikkert andre merker at en elev ber; en stille bønn trenger ikke sies høyt. Denne formen for bønn kan ses på som en del av den indre tro, som ikke kan begrenses, jfr. EMK art. 9 (jfr. punkt 4.2.2). Spørsmålet om eventuelle begrensninger i elevens rett til å be oppstår først når bønnen uttrykkes på en måte som oppfattes av og forstyrrer elevens omgivelser. Hvor mye bønnen må forstyrre før en begrensning i retten kan forsvares, beror på en vurdering. At eleven folder hendene og beveger leppene svakt, slik at det eneste som oppfattes er visuelt, kan ikke være over grensen for en indre bønn. Hvis eleven snakker høyt, påvirker bønnen omgivelsene i og med at andre kan høre den, og eventuelt bli

⁹⁰ Til sammenligning har kriminalomsorgen plikt til, etter straffegjennomføringsloven av 18. mai 2002 nr. 21 § 23 å gi innsatte i norske fengsler mulighet til å utøve sin religion eller livssyn. De innsatte har rett til samtale med prest eller annen religiøs forstander (forskrift til straffegjennomføringsloven av 22. januar 2002 nr. 183 § 6-5) og det er mulighet for religiøse aktiviteter som bønn.

forstyrret i eget arbeid. Den er da ikke lenger bare en indre bønn, men en konkret utøvelse av religionen.

Staten kan bare begrense religionsutøvelse på legitimt grunnlag (som den offentlige orden), og et forbud må ha lovs form⁹¹. Verken opplæringslova eller andre lover forbyr privat bønn i skoletiden. Skolen har dermed ingen lovhjemmel for å hindre bønn, jfr. barnekonvensjonen art. 14 tredje ledd, EMK art. 9 andre ledd og SP art. 18 tredje ledd. Spørsmålet er om et forbud i praksis kan hjemles i opplæringslova § 2-9 og dermed gis i skolens ordensreglement.

Selv om skolen skal respektere elevenes rett til å be, taler reelle hensyn for at den likevel bør ha rett til å sette noen praktiske grenser for bønn når denne påvirker undervisningen. Dersom samtlige elever på en skole skal kunne be høyt, hvor og når de vil, ville det fort bli svært uoversiktlig for lærerne og et kaotisk arbeidsmiljø for elevene. Hensynet til den ”offentlige orden”, kan da være grunnlag for å begrense utøvelsesretten. Det må være opp til skolen om elevene kan forlate timen for å be, selv om religionenes bønnetider og skolens timeplan kolliderer. Det er også uheldig om bønn hindrer eleven eller andre, i å få utbytte av undervisningen. Det kan da begrenses med utgangspunkt i ”andres rettigheter”, forutsatt at det finnes lovhjemmel, og at begrensningen kan anses som ”nødvendig”⁹². Skolen må derfor kunne lage regler om når og hvor elevene kan be, når bønnen påvirker omgivelsene, og særlig når den går utover andres rett til utdanning. Rent praktisk bør slike regler kunne gis i skolens ordensreglement, gjerne etter en diskusjon om dem i elevrådet.

En rimelig tolkning av barnekonvensjonen art. 14, EMK art. 9 og SP art. 18 tilsier at elevene kan be både individuelt og i grupper, men har skolen plikt til å tilrettelegge for bønn i egne rom? Det er ingen eksplisitt plikt til dette i barnekonvensjonen art. 14, EMK art. 9 og SP art. 18. Skolens plikt er hovedsakelig å ikke begrense retten til utøvelse, ikke å tilrettelegge. Skolen er først og fremst en utdanningsinstitusjon, ikke et tilbudelsessted. De fleste skoler har også utearealer der elevene tilbringer friminuttene, og der det er mulighet til å finne et rolig sted til å be. Siden bønn i sin enkleste form

⁹¹ Jfr. punkt 3.2.6

⁹² jf. EMK art. 9 andre ledd og SP art. 18 tredje ledd

ikke krever mer enn elevens tilstedeværelse, er ikke behovet for et eget rom alltid så stort. Mange skoler har også begrensede arealer, og bruk av rom til undervisningsformål må ha førsteprioritet.

Hvis skolen stiller rom til disposisjon til elevenes bruk utenfor undervisningen generelt, for eksempel for å oppholde seg i friminutt eller for å hvile, må elever kunne be der. Slike rom er jo nettopp gitt elevene som rekreasjonsområder, og ikke som undervisningsrom. Skolen kan da heller ikke begrense retten til å be i slike rom med begrunnelse at skoledagen blir uorganisert. Derimot kan skolen gi generelle regler for bruk av rommene, for eksempel om oppholdstider, støynivå og prioritet av forskjellige aktiviteter. Hvis flere grupper elever ønsker å benytte rommet til bønn eller andre aktiviteter, kan skolen for eksempel gi regler om når hver elevgruppe har tilgang til rommet, for å unngå kollisjoner.

Både skole 1 og 2 har stilt bønnenrom til elevenes disposisjon under ramadan. Dette antyder at selv om skolene ikke har plikt til å ha et *fast* bønnenrom, kan skolen mene at ut fra hensynet til elevene, har den en moralsk plikt til å tilrettelegge etter elevenes ønske, så langt det er praktisk mulig.

Bør skolen tilby fast tilgang til bønnenrom? Det er en interessant sammenligning at innsatte i fengsler har større lovfestet rett til religionsutøvelse enn skoleelever, ettersom grunnutdanning er obligatorisk, og offentlig skole i praksis er det eneste utdanningstilbudet for mange. Riktignok har Norge vært et homogent kristent samfunn svært lenge, men i dag finnes det skoler med svært mange religioner representert. Et bønnenrom ville selvsagt også gi kristne elever mulighet til å be. Rent praktisk sett har de færreste skoler mange rom til overs. Å skulle sette av et av dem til bønn, vil bety et grupperom mindre til undervisningsformål. Det kan være et tap nå som læreplanene legger mer og mer opp til gruppearbeider. Ved å tilby bønnenrom kan skolen også bli beskyldt for å oppmuntre utøvelsen av en eller flere religioner. Dersom skolen skal tilby bønnenrom fast, må det også tas stilling til om elevene må ha tilsyn der. Dette gjelder spesielt de yngste elevene.

En generell regel om at skoler skal tilby et fast bønnenrom vil i dag gi mange mindre skoler et praktisk problem. Det er heller ikke alle skoler der det er behov for det. Den

beste løsningen i dag, er nok å la skolene selv vurdere om det er behov og mulighet for å tilby elevene bønnerom.

5.3.5 Religiøse symboler

Religiøse symboler kan ha mange former. De symboliserer at bæreren tilhører og etterlever en religion eller livssyn. Retten til å bære symboler er ikke nevnt eksplisitt, men omfattes av barnekonvensjonen art. 14, EMK art. 9 og SP art 18⁹³.

Begrensingene i retten til religionsutøvelse etter de internasjonale konvensjonene, kan bare gis i lov⁹⁴ og for å beskytte offentlige hensyn og borgernes rettigheter. Det er ikke gitt lover i Norge som generelt begrenser retten til å bruke religiøse symboler på skolen. Elever må da ha denne retten i behold.

Det har vært mye debatt om dette i Norge de siste årene, etter at Frankrike vedtok en lov som forbyr elevers bruk av store religiøse symboler i skolen⁹⁵. Det er spesielt hijab man ønsker å forby, med det argument at det er kvinneundertrykkende og at små jenter tvinges av foreldre til å bære hijab. Undervisningsminister Kristin Clemet har uttalt at det ikke er aktuelt å innføre forbud mot hijab på skolen i Norge⁹⁶. Hun sier også at religiøse symboler i seg selv ikke er et problem, og at de konkrete problemene som har oppstått i skolen, kan løses gjennom skolens vanlige ordensreglement⁹⁷. Disse uttalelsene taler for at elever har rett til å bruke religiøse symboler etter eget ønske på skolen.

Det er assosiasjonene ved de religiøse symbolene som har skapt debatten. Hijab blir ofte kalt kvinneundertrykkende, til tross for at muslimske kvinner står fram og sier at det er deres eget valg å bruke hijab. Etter mitt syn har disse argumentene feil utgangspunkt.

⁹³ GC 22 nr. 4

⁹⁴ Jfr. punkt 3.2.6

⁹⁵ Jfr. "Hijab i Norge" 2004.

⁹⁶ Aftenbladet.no 2003.

⁹⁷ Opplæringslova § 2-9 hjemler skolens rett til å lage et reglement. Om dette også hjemler et spesifikt forbud mot symboler i reglementet er usikkert. Etter ordlyden i internasjonale konvensjoner, krever et slikt inngrep lovs form.

Bruken av religiøse symboler må sees på bakgrunn av bærerens ønske og mening med å bruke symbolet. Det er medlemmene av de forskjellige religionene og livssynene som må definere hva symbolene betyr, og formidle dette til andre. Å gå inn i en slik debatt med argumentet ”forby, fordi etter min mening betyr symbolet ditt...” skaper lite rom for gjensidig forståelse. Skoleelever kan i ulik grad ønske å uttrykke sin religion. Når de gjør det ved bruk av religiøse symboler, må utgangspunktet for andre være å respektere barnets valg. Dersom et konkret barn blir tvunget til å bruke symboler mot sitt ønske, er det noe skolen kan forholde seg til gjennom dialog med barnet og foreldrene. Det gir neppe grunnlag for å si at alle eller de fleste barn tilhørende en bestemt religion, er utsatt for tvang.

Hvis det skulle komme et forbud mot religiøse symboler, må man ta stilling til om det skal gjelde alle typer symboler, eller bare noen bestemte typer. Små symboler som kors og davidsstjerne er lite iøynefallende. Det er ikke alltid man ser om en person bærer et slikt symbol. Hijab (muslimer), turban (sikher), kippa (jøder) og skaut (læstadianere) er eksempler på symboler som er tydelige for alle. Bør det være noen forskjell i reglene for små og større symboler? Hva slags symboler elever bruker, må være opp til barnas og foreldrenes ønske, og hva slags symboler som er tilgjengelig i deres religion. En regel om forbud for visse typer symboler, vil diskriminere mellom elevers rett til å utøve sin religion. Et generelt forbud kan også virke diskriminerende i praksis, siden noen elever fortsatt kan bære små symboler skjult, mens andre må slutte å gå med sine.

Et forbud kan også ha andre konsekvenser. Skolens formålsparagraf slår fast at opplæringen skal fremme blant annet toleranse, jfr. opplæringslova § 1-2 og barnekonvensjonen art. 29 d. Mange skoler jobber i dag med prosjekter mot mobbing. Skolen er en arena der likhet med de andre elevene ofte er svært viktig for barn. Å fremme toleranse for forskjellene mellom elevene er viktig, uansett om dette er forskjell på elevers utseende, evner eller interesser. En sentral del av toleranse er forståelse for, og aksept av andre religioners og livssyns tradisjoner, tanker og symbolikk. Et forbud mot noen religiøse symboler, gir elevene et dobbelt budskap; de skal lære å respektere andre religioner, men samtidig er det greit å forby noen (ikke alle) religiøse symboler, fordi de virker støtende. Det vil også peke ut noen elever som annerledes⁹⁸, fordi disse

⁹⁸ Jfr. Lucy Smiths artikkel i ”Hijab i Norge” 2004.

elevene rammes av et forbud som ikke gjelder andre elever. Det er neppe heldig for integrasjon og anti-mobbetiltak.

I forhold til enkelte skolefag kan det være praktiske problemer som begrenser skoleelevers rett til å bære religiøse symboler og hodeplagg. Et problem har vært bruk av hijab i sløydtimene. Der jentenes hijab er vid, kan det hende at stoffet kan sette seg fast i båndslag og andre verktøy, og dermed utsette eleven for skader. Dette er etter mitt syn ikke et godt nok argument til å forby hijab, men det må kunne kreves at eleven har en strikk til å sikre stoffet med i sløydtimene. I praksis har skoler gjort dette; elevene har fått ansvar for å feste hijab godt i timer der den kan være i veien⁹⁹. Alt i alt utgjør bruken av symboler neppe noen fare for elevene, så lenge elever og lærere kan tenke ut kreative og praktiske løsninger¹⁰⁰.

6 Konklusjon

Reglene om religionsfrihet i norsk og internasjonal rett er generelt utformet. De setter rammer for inngrep, men sier lite om hvordan konkrete spørsmål i skolehverdagen kan løses. Hovedinnholdet av bestemmelsene gjelder hva staten *ikke* kan gjøre. Hva skolene kan gjøre eller har plikt til, er i all hovedsak overlatt til statens og skolenes tolkning. Det er også lite rettspraksis, både i Norge og internasjonalt på dette området. Få rettsregler om dette i norsk rett fører til at det i stor grad er gjennom praksis ved skolene vi ser hvordan rettstilstanden er i Norge.

I Norge går staten lengre i å sikre barns selvstendige rett til religionsvalg enn det er påkrevd etter internasjonale konvensjoner, gjennom barnelovens bestemmelser om ”religiøs myndighetsalder” ved 15 år.

De internasjonale menneskerettighetsforpliktelsene stiller krav til lovhjemmel og vektige grunner dersom skolemyndighetene skal begrense elevenes rett til

⁹⁹ Skole 1 og 2.

¹⁰⁰ ”Hijab i Norge” 2004.

religionsutøvelse, for eksempel gjennom et forbud mot å bære religiøse symboler. I Norge er det ikke innført noe slikt forbud.

Internasjonal eller nasjonal rett pålegger imidlertid ikke skolen å aktivt tilrettelegge for religionsutøvelse. Selv om det ikke kan utledes noen klar juridisk plikt til tilrettelegging fra Norges internasjonale forpliktelser, forsøker flere skoler å tilrettelegge i samsvar med intensjonene bak menneskerettighetsbestemmelsene, særlig siden mulighetene til å velge privat utdanning i praksis er liten.

UFD oppfordrer til lokale løsninger når det gjelder fritak og differensiert undervisning i ulike skolefag, men ønsker lik saksbehandling. Slike unntak og tilpasninger kan også være egnede midler for å sikre størst mulig vern om den enkelte elevs religionsfrihet i skolen.

Når det gjelder KRL, viser uttalelsen fra FNs menneskerettighetskomité at religionsundervisningen og fritaksordningen i Norge ikke er i samsvar med internasjonal rett. Sannsynligvis vil det bli forandringer i faget og/eller fritaksretten etter revisjonen av læreplanen som nå pågår.

Det har vært lite offentlig debatt om hvordan Norges internasjonale forpliktelser om barns rett til religionsfrihet generelt og religionsutøvelse spesielt skal sikres i praksis i den offentlige skolen. Debatten har vært sentrert rundt bruk av religiøse symboler, men lite om andre utfordringer som oppstår. Det varierende elevgrunnlaget gjør det vanskelig og lite hensiktsmessige å gi detaljerte sentrale regler om dette. Samtidig er dette et vanskelig tema, der både foreldre, elever og skolen ville være tjent med noen generelle retningslinjer om hvordan spørsmålene kan og bør håndteres. Norge er inne i en brytningstid, der samfunnet blir mer og mer pluralistisk. Det er kanskje for tidlig å gi konkrete regler fra sentralt hold og gode løsninger kan i praksis finnes lokalt. Likevel bør myndighetene i større grad begynne å tenke på disse spørsmålene. Gjennom dialog med foreldre- og elevergrupper, og ikke minst med den lokale skoleledelsen, kan myndighetene få både innspill og ideer til hvordan eventuelle retningslinjer kan utformes.

Litteraturliste

- (15.11.2004) *FN: KRL-faget bryter med menneskerettighetene*. I: Aftenposten. [Sitert: 17.11.2004]. Tilgang: <http://www.aftenposten.no/nyheter/iriks/article912544.ece>
- Alston, Philip. *International human rights in context*. Philip Alston og Henry J. Steiner. 2. utgave. Storbritannia 2000
- Barnekonvensjonen. Rettigheter for barn i Norge*. Redd Barna. Trondheim 1993
- Barnets rettigheter*. Norges tredje rapport til FNs komité for barnets rettigheter. Oslo 2003
- Bielefeldt, Heiner. *Zur aktuellen Kopftuchdebatte in Deutschland*. Deutsches Institut für Menschenrechte 2004.
- Bjørnebye, Andreas. *Forbudt tilsløring*. I: Stud.jur. Årgang 69 (nr.5/2004) s. 21-27
- Breit, Karin. *Fritaksbestemmelsene diskriminerende*. I: Utdanning (nr. 21/2004) s. 55
- Edge, Peter W. *Legal Responses to Religious Difference*. Nederland 2002
- Et fag for enhver smak? En evaluering av KRL-faget*. Rapport fra Høgskulen i Volda og Diaforsk. Oslo/Volda 2000
- Evans, Carolyn. *Freedom of religion under the European Convention on Human Rights*. Storbritannia 2001
- Formålsparagrafen består*. Human-Etisk forbund. 14.09.2004 [Sitert: 5.11.2004] Tilgang: http://www.human.no/templates/Page_1238.aspx
- Forslag om skaut-forbud i Norge skaper reaksjoner*. 16.12.2003 I: Aftenbladet.no [Sitert: 07.11.2004]. Tilgang: <http://aftenbladet.no/nyheter/article.jhtml?articleID=183096>
- Furseth, Inger. *Muslims in Norwegian Prisons and the Defence*. (Rapportserie fra Stiftelsen Kirkeforskning nr. 15)
- Hamilton, Carolyn. *Family, law and religion*. Storbritannia 1995
- Henmo, Ola. *Krever fullt KRL-fritak straks*. I: Aftenposten. Morgen. 19.11.2004 s. 4.
- Hijab i Norge*. Redigert av Njål Høstmælingen. Oslo 2004
- Høstmælingen, Njål. *Forbud mot hijab i Tyrkia*. (kronikk).I: Aftenposten. Morgen. 20.07.2004, s.9
- Høstmælingen, Njål. *KRL-faget krenker menneskerettighetene*. (kronikk) I: Dagbladet.

- 18.11.2004, s. 44
- Høstmælingen, Njål. *Internasjonale menneskerettigheter*. Oslo 2003
- KRL-faget bryter med menneskerettighetene*. 15.11.2004. I: Aftenposten.no. [Sitert 20.11..2004] Tilgang: <http://www.aftenposten.no/nyheter/iriks/article912544.ece>
- KRL-fag til besvør*. Human-Etisk forbund. 14.09.2004 [Sitert 12.11.2004] Tilgang: http://www.human.no/templates/Page_____1235.aspx
- Lassen, Rikke. *Barn – eller bare utlendinger?*(kronikk). Rikke Lassen og Kristel Heyerdahl. I: Aftenposten. Morgen. 23.05.2004
- Menneskerettighetene i den nasjonale rett i Frankrike og Norge*. Redigert av Eivind Smith. Oslo 1990.
- Møse, Erik. *Menneskerettigheter*. Oslo 2002
- Opsahl, Torkel. *Internasjonale menneskerettigheter*. En innføring. 2. utgave ved Njål Høstmælingen . Oslo 1996
- Parmeggiani, Sandro. *Plikten Norge glemte* (kronikk). I: Aftenposten. Morgen. 25.06.2004, s 44.
- Plesner, Ingvill Thorson. *Promoting tolerance through religious education*. I: *Facilitating Freedom of Religion or Belief: A Deskbook*. Redigert av Tore Lindholm, W. Cole Durham Jr. og Bahia G. Tahzib-Lie. Nederland 2004. s. 791-812
- Plesner, Ingvill Thorson. *KRL – spenningenes fag. En analyse av KRL-fagets premissgrunnlag*. Ingvill Thorson Plesner og Per Magne Aadnanes. I: Rapport ”Et fag for enhver smak? En evaluering av KRL-faget”. Oslo/Volda 2000
- Plesner, Ingvill Thorson: *Religionsfrihet og religionspolitikk*. Delrapport fra Kirke/statutvalget. Kirkerådet 2001 [Sitert 3.11.2004] Tilgang: http://www.kirken.no/kirke_stat/rapport.html
- Religion, livssyn og menneskerettigheter i Norge*. Redigert av Inge Eidsvåg og Lena Larsen. Oslo 1997
- Religious Education in Europe*. Redigert av Peter Schreiner. Tyskland 2000
- Religious freedom in the world*. Redigert av Paul Marshall. USA 2000.
- Religious freedom, tolerance and non-discrimination in education*. Redigert av Rosa M. Martinez de Codes og Jaime Rossell. Spania 2001.
- Religious human rights in global perspective. Legal perspectives*. Redigert av Johan D. van der Vyer og John Witte, jr. Nederland 1996
- Selmer, Erik R. *Utvist for å bruke skaut*. I: Dagsavisen. 22.10.2004, s. 18

Smith, Lucy. *Barn og foreldre*. Lucy Smith og Peter Lødrup. 6. utgave. Oslo 2004.

Stavrum, Lorentz. Master thesis No. 1: *The Child's Religious Education – For Whom to Decide?* Institutt for menneskerettigheter, Juridisk fakultet UiO. Oslo 2000.

Strandbu, Åse. *Idrettsdeltakelse blant unge jenter med innvandrerbakgrunn*. 20. juni 2004. Tilgang: <http://www.idrottsforum.org/articles/strandbu/strandbu.html>

Verhellen, Eugeen. *Convention on the Rights of the Child*. Nederland 1994.

Økland, Ingunn. *Overtro på religion*. (kommentar) I: Aftenposten. Morgen 10.06.2004.

Aadnanes, Per M. *Livssyn*. 2. utgave. Oslo 1992.

Aare, Hans Eide. *Livssynsfrihet og menneskerettigheter*. Oslo 1997

Kildehenvisninger

Forarbeider og rundskriv

St.meld. nr. 32 (2000-2001) Evaluering av faget Kristendomskunnskap med religions- og livssynsorientering

St.meld. nr. 30 (2003-2004) Kultur for læring

Ot.prp. nr. 38 (1996-1997) Fritak for undervisning i faget kristendomskunnskap med religions- og livssynsorientering

Ot.prp. nr. 46 (1997-1998) Om lov om grunnskolen og den vidaregåande opplæringa (opplæringslova)

Ot.prp. nr. 30 (2000-2001) Om lov om endringar i lov 17. juli 1998 nr. 61 om grunnskolen og den vidaregåande opplæringa (opplæringslova)

Rundskriv F-003-98 Saksnr. 98/527 12.01.1998 (KUF) Differensiert undervisning og avgrenset fritak i faget kristendomskunnskap med religions- og livssynsorientering

Rundskriv F-032-01 Saksnr. 01/452 16.10.2001 (KUF) Oppfølging av St.meld. nr. 32 og Innst. S. nr. 240 (2000-2001) Evaluering av faget Kristendomskunnskap med religions- og livssynsorientering. Informasjon om rammene for KRL-faget, praktiseringen av fritaksretten og det videre arbeidet med revisjon av faget

Lovregistre

- 1814 - Kongeriget Norges Grundlov av 17. mai 1814
- 1902 - Almindelig borgerlig Straffelov av 22. mai 1902 nr. 10
- 1915 - Lov om rettergangsmåten for tvistemål av 13. august 1915 nr. 6
- 1927 - Lov om vergemål for umyndige av 22. april 1927 nr. 3
- 1969 - Lov om trdomssamfunn og ymist anna av 13. juni 1969 nr. 25
- Lov om skadeserstatning av 13. juni 1969 nr. 26
- 1977 - Lov om arbeidervern og arbeidsmiljø m.v. av 4. februar 1977 nr. 4
- 1981 - Lov om barn og foreldre av 8. april 1981 nr. 7
- Lov om tilskott til livsynssamfunn av 12. juni 1981 nr. 64
- 1992 - Lov om gjennomføring i norsk rett av hoveddelen i avtale om Det europeiske økonomiske samarbeidsområde (EØS) m.v. av 27. november 1992 nr. 109
- 1995 - Lov om helligdager og helligdagsfred av 24. februar 1995 nr. 12
- 1996 - Lov om Den norske kirke av 7. juni 1996 nr. 31
- 1998 - Lov om grunnskolen og den vidaregåande opplæringa av 17. juli 1998 nr. 16
- 1999 - Lov om styrking av menneskerettighetene i norsk rett av 21. mai 1999 nr. 30
- 2002 - Lov om gjennomføring av straff av 18. mai 2002 nr. 21
- 2003 - Lov om frittstående skolar av 4. juli 2003 nr. 84

Forskrifter

- 1999 Forskrift til opplæringslova av 28. juni 1999 nr. 722
- 2002 Forskrift til lov om straffegjennomføring av 22. januar 2002 nr. 183

Konvensjoner, resolusjoner mm

Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental freedoms,
Rome, 4 november 1950. Norsk tittel: Den europeiske
menneskerettskonvensjon.

Convention on the rights of the child, New York, 20. november 1989. Norsk tittel:
Konvensjon om barns rettigheter.

Convention Against Discrimination in Education, Paris 14. desember 1960.

General Comment No. 22: *The right to freedom of thought, conscience and religion*
(Art. 18): .30/07/93.

Human Rights Committee: *Communication No. 1155/2003* 15.11.2004

International Covenant on Civil and Political Rights, New York, 16. desember 1966.

Norsk tittel: Internasjonal konvensjon om sivile og politiske rettigheter.

International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, New York, 16.

desember 1966. Norsk tittel: Internasjonal konvensjon om økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter.

UN General Assembly Resolution A/Res/14/1386 (XIV) Declaration on the Rights of the Child, New York, 20. november 1959

UN General Assembly Resolution A/Res/36/55. Declaration on the Elimination of All Forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion of Belief, New York, 25. november 1981

Universal declaration of human rights, Paris 10 December 1948. Norsk tittel:

Verdenserklæringen om menneskerettighetene, 1948

Vienna convention on the law of treaties, Vienna May 23, 1969

Domsregistre

Norske dommer

Rt. 2001 s. 1006 KRL-saken

Rt. 1999 s. 1656

Avgjørelser av Den europeiske menneskerettsdomstol

Den belgiske språksaken, A 6 (23.7.1968)

Campbell and Cosans v. Storbritannia, A 48 (25.2.1982)

Cha'are Shalom ve Tsedek v. Frankrike, App. no. 27417/95 (27.6.2000)

Darby v. Sverige, A 187 (23.10.1990)

Kalac v. Tyrkia, RDJ 1997 s. 1199

Kjeldsen, Busk Madsen og Pedersen v. Danmark, A 23 (7.12.1976)

Kokkinakis v Hellas, A 260-A (25.5.1993)

Riera Blume og andre v Spania App. no. 37680/97 (14.10.1999)

Valsamis v. Hellas, RDJ 1996 s. 2312

Avgjørelser av Den europeiske menneskerettighetskommissjon

Angeleni v. Sverige, App. No. 10491/83, 51 Eur. Comm'n H.R. Dec. & Rep. 41 (1986)

Arrowsmith v. Storbritannia, App. No. 7050/75, 19 Eur. Comm'n H.R. Dec. & Rep. 5,

19 (1978)

X and church of Scientology v. Sverige App. No. 7805/77, 16. Eur. Comm'n H.R. Dec.

& Rep. 50, 53 (1982)

Vedlegg

Spørreskjema til rektorer

- 1) Hvor mange og hvilke religioner er representert på skolen?
- 2) Barn har rett på to dager fri for å feire religiøse helligdager. Hvordan melder barnet fra om slike fridager?
- 3) Tilrettelegges årsplanene slik at prøver etc. ikke legges på religiøse høytider?
- 4) Markeres andre religiøse helligdager enn jul, påske, pinse på noen måte?
- 5) Går skolen i kirken før jul-/sommerferie? Hvilke alternativer har ikke-kristne barn i denne tiden?
- 6) Har barn som ønsker å be i skoletiden tilgang på bønnerom? Hvordan løses denne tilgangen i praksis, med tanke på skoletimer/friminutt og tilsyn med barna?
- 7) Hvordan forholder din skole seg til at barna bærer religiøse symboler, også i forhold til fag som sløyd og gym/svømming?
- 8) Noen religioner har påbud/forbud mot visse typer mat. Hvordan løser skolen dette i heimkunnskapstimer, på klassesur og andre fellesarrangementer med felles matlaging?
- 9) Gis det fritak fra deler av KRL-undervisning for annet enn kirkegang?
- 10) Får barna og/eller foreldrene informasjon om disse tingene ved skolestart?

Skjema for fritak fra KRL

MELDINGSSKJEMA FOR FORESATTE OG ELEVER OVER 15 ÅR SOM
ØNSKER FRITAK FRA DELTAKELSE I RELIGIØST PREGEDE AKTIVITETER I
KRL-FAGET M.V., JF. OPPLÆRINGSLOVEN § 2-4.

Kommune:

Skolens navn:

Elevens navn (fornavn og etternavn):

Elevens fødselsdato og år:

Skoleår: /

Klassetrinn:

A. MELDING OM FRITAK

**Jeg / vi *melder* herved fra til skolen om at.....(elevens navn)
skal fritas fra de aktivitetene som det er *krysset av for* i rutene nedenfor, i det jeg /
vi ut i fra egen religion / eget livssyn opplever disse aktiviteter som utøvelse av
annen religion eller som tilslutning til annet livssyn:**

1. **Fritak fra å framsi og lære utenat bønnen, trosbekjennelser, religiøse tekster og bud, innenfor :**

- **Kristendommen** í
- **Islam** í
- **Jødedommen** í
- **Andre religioner** í=> **Spesifiser:**

2. **Fritak fra å synge salmer eller religiøse tekster, innenfor :**

- **Kristendommen** í
- **Islam** í
- **Jødedommen** í
- **Andre religioner** í=> **Spesifiser:**

3. **Fritak fra å være til stede i kirke, moské, synagoge eller andre religiøse forsamlingshus når det er utøvelse av religiøst ritual (herunder skolegudstjeneste), innenfor :**

- **Kristendommen** í
- **Islam** í
- **Jødedommen** í
- **Andre religioner** í=> **Spesifiser:**

4. **Fritak fra å være med på ekskursjon i kirke eller andre religiøse forsamlingshus uten utøvelse av religiøse ritual, innenfor :**

- **Kristendommen** í

- Islam í
- Jødedommen í
- Andre religioner í=> Spesifiser:

5. Fritak fra å delta i arbeid med å lage religiøse illustrasjoner (jf. bildeforbud), innenfor :

- Kristendommen í
- Islam í
- Jødedommen í
- Andre religioner í=> Spesifiser:

6. Fritak fra å være aktivt med i religiøse dramatiseringer og skuespill ved rolledeltakelse, innenfor :

- Kristendommen í
- Islam í
- Jødedommen í
- Andre religioner í=> Spesifiser:

7. Fritak fra å være passivt med i religiøse dramatiseringer og skuespill ved teknisk tilrettelegging etc., innenfor :

- Kristendommen í
- Islam í

- **Jødedommen** í
- **Andre religioner** í=> Spesifiser:

8. Fritak fra å bli tildelt hellige skrifter som gave og å være med på eventuell tilstelning i denne forbindelse, innenfor :

- **Kristendommen** í
- **Islam** í
- **Jødedommen** í
- **Andre religioner** í=> Spesifiser:

B. BEGRUNNET SØKNAD OM FRITAK

Jeg / vi søker herved skolen om fritak fra deltakelse i andre aktiviteter i KRL-faget (eventuelt andre fag) enn de som er definert under pkt. A foran. Søknaden gjelder følgende *type aktivitet(er)*, med slik *begrunnelse* (fortsett eventuelt på eget ark) :

Sted :

Dato :

Foresattes underskrift :.....

Elevens underskrift (ved fylte 15 år) :.....